

4/

Д. КЕТРОС

**ТАК
ТВОРИЛОСЯ УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО
(1917 - 1919)**

ЛОНДОН, 1958.

Д. КЕТРОС

322

ТАК ТВОРИЛОСЯ УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО
(1917 - 1919)

Видання:

**ОБ'ЄДНАННЯ БУВШИХ ВОЯКІВ УКРАЇНЦІВ
У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ.**

49 Linden Gardens, London, W. 2

ЛОНДОН, 1958

Всі авторські права застережені.

COPYRIGHT.

Printed by
Mono Press Company, 20 London Street,
London, W. 2

ПЕРЕДМОВА

Мала книжечка спогадів, Д. Кетроса, виходить в світ у відповідний час, і її появу належить привітати. Книжечка ця не є якимсь політично-військовим документом, історичною хронікою, або дбайливо веденим щоденником. Це радше спогад, що намагається відтворити дух і атмосферу доби українських визвольних змагань 1917-20 років. Далекій від брязкотливого тону і зайвої бомбастики т. зв. «патріотичних писань» автор переносить читача до часів, в яких він сам жив, національно дозрівав, сумнівався і боровся, будучи одним з численних учасників творення нового розділу української історії.

В чому лежить актуальність і вартість спогадів Д. Кетроса? Сьогодні, в сорокліття Української Національної Революції, пишеться в нас багато про бурхливий час українського національного пробудження. Пишеться переважно тенденційно і з партійної точки зору. Багато людей з добрим навіть пером пишуть чимало не про те, як воно в дійсності тоді було, а як повинно було бути! Одні пробують все ідеалізувати, другі все очорнюють. Зайвим було б тут доказувати, що такий підхід є більше як шкідливий, перш усього тому, що він не дає нам можливості запізнатися з нашою правдивою історією. А тут тільки об'єктивне і вповні правдиве дослідження усіх причин наших історичних успіхів і

невдач може допомогти нам одержати суцільний і правдивий образ нашого минулого. Несовісне самообдурювання ніколи нас очевидно мудрішими не зробить. Авторіві спогадів належить у тому призначенні, за його намагання бути щирим і об'єктивним.

Спогади Д. Кетроса подають нам обширні дані про події в одному окресленому районі, описуючи політичну і військову ситуацію в 1918 і першій половині 1919 року в Ямпільському повіті, на південно-західному кордоні України. Вони дають читачеві образ свідомості і настроїв населення, його наставлення до революційних подій, його труднощів, його спроб організації самооборони і повільний, але безперечний ріст його національних почувань. Так отже автор не тільки кидає багато світла на революційні події у відсталому і мало дослідженому районі України, роблячи тим конкретний вклад до скарбниці нашого знання, він теж, може, навіть у більшій мірі - допомагає нам ще краще зрозуміти деякі важливі аспекти нашого тодішнього відродження.

До революції 1917 року українське населення Ямпільщини спало, як каже автор, «вічним сном». Причиною цього було віддалення від центрів українського відродження і погана комунікація. Неписьменність на селах була велика. Свідомої інтелігенції майже не було, цар, втілення московського абсолютизму, вважався батьком і опікуном всіх, а про українську національну, не то вже державницьку, свідомість не могло бути й мови. І аж могутній вітер свободи, що покотився українськими степами в 1917 році, збудив своєю бурхливістю і свіжістю населення Ямпільщини з довговікового сну.

Чи могло це населення в таких обставинах, перемінитися відразу з етнографічної маси в державну націю? Або чи можна було його проголосити такою нацією універсалами, або державними декретами? Автор каже, що до його рідної Ямпільщини приходили вістки з Києва дуже пізно, що там ніко-

ли не закріпилася українська влада, що територія Ямпільщини була дослівно нічєю протягом довгих місяців. Але навіть в таких невідрадних обставинах процес «українізації» йшов стомилевими кроками вперед. Слабкість української центральної влади, що не мала досить сили на це, щоб завести порядок і адміністрацію і охоронити місцеве населення від безперервних нападів прерізних менших і більших банд, спонукує населення Ямпільщини організувати сильні військові відділи для самооборони. Цікаво, що більшість вояків тих відділів творили молоді 18-19 літні юнаки, які залюбки звали себе «козаками», а не змучені війною, або здеморалізовані большевицькою пропагандою старші вояки, що починали вертатися домі з розхитаних фронтів. Спочатку цей військовий рух мав чисто локальний характер і був очолюваний кваліфікованими старшинами місцевого походження. Аж пізніше деякі відділи включилися в ряди армії Української Народньої Республіки.

Національна свідомість «козаків» Марківської Сотні і інших відділів Ямпільщини зродилася аж в боях і походах, вони навчилися співати українських пісень, почали вижидати приходу української влади, опанували військове діло, навчилися жертвенності і в обороні своєї вужчої батьківщини виявили чимало стійкості, гідності і хоробрости. Чимало з них, як ось перший військовий інструктор автора, якого він описує з такою симпатією і теплом, сильно зросійщений «унтер» Василь, перемінилися у справжніх українських патріотів.

З ноткою оправданої гордості автор часто підчеркує зовсім мінімальну піддержку, яку одержали комуністи від місцевого населення. Їхня пропаганда не мала відгуку між населенням, а в їхніх військових частинах, що діяли в Ямпільщині, було все повно чужих, від молдаванів аж до латишів, але майже не було українців, зокрема місцевих.

Без перебільшення можна сказати, що спогади Д. Кетроса представляють малу мініятуру тодішньої ситуації в Україні - нерівну і важку боротьбу

за самостійність нагло пробудженої нації, боротьбу проти безконечного числа більших і менших перешкод. Маю враження, що автор пишучи свої спогади, хотів мабуть поставити своїм землякам з Ямпільщини - рідним друзам і товаришам зброї - скромний, але щирий і тривалий пам'ятник. Він хотів безсумнівно сказати, що в час, коли писалися кров'ю і залізом перші рядки нового розділу української історії, його Ямпільщина не залишилася позаду всієї України..

К. Зеленко.

I

МАРКІВСЬКА СОТНЯ.

Відбувалося це на вузькій смузі землі української, що обмежена з одного боку залізничною лінією Проскурів-Жмеринка-Одеса, а з другого боку річкою Дністром. Ця вузька смуга тягнеться цілим Поділлям та Херсонщиною аж до Одеси, і чим більше зближається до Одеси, тим ця смуга стає вузьчою. Подія, про яку тут буде говоритися, відбулася приблизно в половині цієї смуги. Приблизно між Ямполем та Кам'янкою, по лінії Дністра, та між Вапняркою і Кодимою, залізничними станціями, на лінії Жмеринка-Одеса. В цій місці ця смуга має ширину може яких 60 кілометрів. Щоб почати розповідати про саму подію, є потрібно, наперед, коротко сказати про її передісторію.

Коли валилася царська імперія, а з нею і фронт, тоді через цей, зовсім глухий, клаптик землі відходили різні військові частини російської армії, що покинули фронт. Було це здається зимою 1917-18 року. Одні частини були зукраїнізовані, другі були збольшевизовані. Перші заховували все ж таки якусь, хоч і невелику дисципліну, а другі були попросту здичавілими бандами. Були це переважно москалі. Вони грабували поміщиків та теж і багатших селян і заставляли населення робити це саме, говорячи: «Грабуй награбоване!» Або: «Забирай все в буржуїв, це твій піт!» А тому, що в тих часах, і в тій землі, для населення військо було zarazом і «правительством», то більшість населення йшла за цим кличем. Ці збольшевизовані частини залишали дорогою всю свою зброю, крім рушниць, бо їх потребували для грабунку. Скрізь на дорогах та на полях

валялися кулемети та гармати, різні скриньки з амуніцією, «бомби» (гранати), як їх у нас тоді звали, та різне інше військове майно. Цю залишену зброю селяни збирали і заховували. Тоді стільки населення назбирало зброї, що можна було декілька дивізій нею озброїти, включно до легких та тяжких гармат! Селяни залишені гармати притягали до села й «магазинували» їх в стиртах соломи, а часом і в клунах. Через село Кетроси, велике село, з двома церковно-приходськими, з одною земською двохкласовою та одною вищепочатковою школами, що лежить на річці Марківці, і що в ній я жив протягом цілої війни від 1914 року, пройшло особливо багато війська, бо це село лежало на шляху («столбовім»), що вів від Дністра, до залізничної станції Крижопіль, на лінії Жмеринка-Одеса. Проходило багато зукраїнізованих козацьких частин, які дуже багато усвідомили населення. Проходило теж багато збольшевизованих частин, що все грабували, що бачили. Проходили навіть і польські легіонери, що теж закидали скриньки з набоями та різну зброю, що для нас було річчю незрозумілою.

Одного дня, могла це бути пізня зима 1917, до села увійшов курінь піхоти. Ця частина звернула на себе увагу тим, що всю свою зброю вона склала в садку й на дворі в одного селянина, а другий день, залишивши зброю де вона лежала, ця частина подалася в напрямі Крижополя. Показалося пізніше, що командиром цієї частини був син селянина, що в нього була зложена ця зброя, Семен Ільницький. Йому вдалося цю частину перевести майже через цілу Румунію в повному складі аж до свого села, хоч це й здавалося йому на початку майже неможливим, через абсолютний брак дисципліни в частині, як він це пізніше нам оповідав. Було це озброєння для повних трьох сотень піших та одної сотні кулеметної. Крім того була ще там і якась технічна частина. Полковник Семен Ільницький постарався теж, що залишена батарея перед декількома днями за селом збольшевизованими частинами, була теж притягнена до села і «змагазинована». В цім самім

часі до сусіднього села Качківки, що віддалене від Кетрос десь коло 10 кілометрів, вернувся з своєю частиною прапорщик Іван Криворучко. Він теж розпустив салдат, а зброю залишив.

Проходив час. Десь з початком раннього літа 1918 р. стало відомо, що на Україну ідуть австрійські війська. Ці два старшини кинулися до організування озброєних відділів для оборони. Був створений відділ в Кетросах з 700-800 добре озброєних людей під командою полковника Семена Ільницького, та другий відділ в Качківці з 200-300 людей під командою Криворучки. Перший відділ мав навіть і гармати. Відділ в Кетросах вчився муштри та робив інші вправи, що вважалися найпотрібнішими. До цього відділу належав автор цих спогадів.

При цім треба згадати, щоб зрозуміти тодішні часи та людей, що в тім часі жили, «унтера» Василя з села Кетрос. Був це сільський хлопець, що вмів трохи читати й писати і зовсім молодим залишив село, ще давно перед війною, і пішов у світ, як говорили люди. Коли вибухла революція і коли салдати залишали фронт і йшли до дому, появився в селі й Василь. Був це здоровий і пристійний чоловік, може років з 30. Він ходив по селі у військовій уніформі з відзнаками російського «унтера» підстаршини. Як ми пізніше довідалися, він вступив до війська ще перед війною і протягом 8 років, що був при війську він «досягнув» аж на «унтера». Так його у нас і прозвали «унтер» Василь. Ясно, що він мусів теж і якийсь прізвище мати, і напевно його мав, і напевно були люди в селі, що це прізвище і знали, але ніколи його не вживали, - називали його просто «унтером» Василем. А батьком його був «дядько» Пилип. Так ото цей «унтер» Василь був до нас придільений за інструктора. Вишкіл відбувався у вільнім часі та по хриг'їн і святах. Ми, молоді, в більшості вісімнадцятирічні хлопчачки, мали з того велику радість, хоч нам і не дуже замовлялося все те, що нас «унтер» вчив. Ми бажали знати, як на фронті «сражаються», як наступають і відступають, та як треба заховуватися, щоб ми ворога бачили, а

він нас ні. Ми хотіли знати, як «бросається бомба», (кидається граната), яких ми повно поназбирували а «унтер» нас вчив так, як його вчили, коли він попав до війська: «штиком калі! Прикладом атбей! Шаг вперед, шаг назад! Ружьом прикройсь!» і т.д. Це зовсім не було для нас цікавим, та ми вважали, що воно нам і не буде потрібне. Але ми не могли в цьому «унтера» перекопати і так ми і далі цілими днями «штиками калолі». Нас цікавило стрільняння і ми вже стріляти добре вміли, бо тоді кожний мав рушницю і стріляв кільки йому хотілося, але все ж таки, коли «унтер» Василь об'явив нам, що на слідуєм «упражненні» буде нас «обучати», як стріляти з «трійохлінейної вінтовки», то всі явилися точно в означену годину! (В науці чоти чергувалися). Взагалі наш «унтер» говорив лише російською мовою. Очевидно, «своєю» російською мовою. Коли він завважав, що хтось не так виконує те, чи інше, як він цього бажав, то він підходив до цього «провинильця», ставав перед ним, брав руки в боки й говорив: «Ти што, ета, смоли нажрался што лі? Нет, братци-салдатішкі», казав він дивлячись вже на нас всіх, «здесь нада стоять будьто би штик проколтнул!» І коли «провинилець» відважувався щось сказати, то «унтер», звичайно, ревів: «Смір-р-р-на-а-а!» і до цього додавав: «Прі смір-р-рна а разгаварівать низя! Да, салдатішкі, ета прошу не забивать!» Нас він засадничо називав «салдатіш-ками», або додавав до цього слова ще «братци». Часом ще називав нас «риб'ятамі», щож нам зовсім не подобалося, бо ми бажали чути те, як ми себе з гордістю називали: козаки! Так, ми себе називали українськими козаками Марківської Козацької сотні. Назва ця повстала від назви річки Марківки, що бере свій початок десь коло містечка Марківка (не далеко Вашнярки) і протікає через містечко М'ясківка, село Веревку (перед тим, здається мені, ще якесь село, що я його вже не памятаю), присілок Шуми, Кетроси, Підлісівку (в цім селі Марківка прибирає прекрасну притоку Яланець, що тече через село Качківку), Слобідку, Ольфанівку, і далі

несе свої води в Дністер. Є це надзвичайно гарна, досить велика, річка, що пливе ярами-яругами прекрасного Поділля! Хлопчакі показалися льокальними патріотами і назвали свою сотню назвою цієї річки. Чому якраз цей відділ був названий сотнею, тяжко сказати, бо це міг бути добрий курінь, а не сотня. Нас було щось, як я вже згадав, коло 700-800 людей, більшість з цього молодих 18-19 річних. Старші, що вже служили в війську, були в нас підстаршинами, але їх було обмаль. Пізніше, коли ми влилися в регулярну Армію УНР, було наш відділ названо Окремим Наддністрянським Курінем. Цей курінь мав коло вісім «максимів» та навіть і 4 гармати. Правда, за не дуже довгий час тяжких боїв у 1919 році, цей курінь був так проріджений, що нараховував ледве яких 50-60 людей та мав всього два «максими», але це вже належить до іншого розділу цих спогадів. Ми вернемося знову до нашого «унтера» Василя. Ми любили співати українські пісні, що тоді в нас стали відомими (їх навчили нас українізовані козацькі частини, що приходили з фронту). А це були: «Дівка в снігах стояла», «До щик, до щик, крапає дрібненько» та ще «Де ти бродиш, моя доле», а «унтер» вимагав від нас свою улюблену пісню: «Вра, вра, вра, братци ура, за здоров'я белава рускаво цара» (причім не царя а цара). Ми, samozрозуміло, відмовлялися цю пісню співати і «унтер» подавав відділу команду «стій» і «держал реч», як він це сам називав: «што ви, ета, не слухаетесь моїх приказов?! Ілі я здесь канструктор, ілі я себя с етаї должності існімаю!» (Він називав себе канструктором, щож мало значити інструктор). Виявляв, що нам аж прикро робилося і ми зятагали його «братци ура». Він з великою радістю дивився на нас і ми могли на його обличчі читати, як у книзі, його незмірне задоволення і вдячність. Я старався зрозуміти його. Довгі роки в російськім війську, всі ті пісні, що їх денно салдати співали, та «салдатська» мова, що він її навчився, все це сильно вкарбувалося в його душу. Він і далі тим жив, а тут, нараз, такі великі зміни! Для нього було цього заба-

гато. Пізніше, як нижче побачимо, українська стіхія в нього таки перемогла. І коли ми його запитували, коли він, нарешті, поведе нас на фронт за Україну «сражатися», то він нам відповідав: «Я здесь только канструктор, салдат-унтер, а как таковой, я соблюдаю тошный салдатский нетралтет». Потім показалося, що наш унтер Василь «сободал вооружонний нетралтет». Зрештою, він був надзвичайний добряга і нас таки дуже багато навчив, що нам в пізньому у великій пригоді стало. Та і він сам потім значно змінився. Він показався надзвичайно відважним вояком та був пізніше душею і тілом відданий українській справі. Він загинув геройською смертю в партизанщині (Перший Зимовий Похід) в бою за Вознесенське, ранньої весни 1920 року.

Ми вчилися у вільні дні військової шгуки і так пройшло багато часу. Одного дня наспіла до нас вістка, що надходять австро-угорські війська. Була це весна 1918 року. І тут нам серця наші скоріше почали рухатися, бо ми думали, що надходить час за Україну «сражатися». Все приготавлялося до оборони «люду хрещеного», як писалося нашими сотенними писарями у відозвах, що їх на нашу руку понаписували руками та порозліплювали по всіх плотах, по всіх мурах, по стовпах та на чім попало. Команданти нашого і качківського відділів зійшлися на нараду, що на ній постановлено було проти австрійців виступити збройно. Далі було постановлено, що оба відділи підпорядковуються під команду полковника Семена Ільницького, а його заступником стає Криворучко.

Австрійців очікували з Ямполья і тому погодилися, що з тактичних причин мають відділи зайняти позиції на шляху Ямпіль-Вільшанка, у двох кілометрах від Качківки в напрямі Ямполья. Ямпіль віддалений від Кетрос десь коло 28 кілометрів, а від Качківки яких 18-20 кілометрів. Навіть відбулося вправи, як ці позиції заніматися. Для цього було дано декілька разів пробний алярм, і козаки в повному озброєнні і в скорому темпі виконували свої завдання. Були поставлені у вигідних місцях куле-

мети та були теж і гармати «вкопані», як ми тоді казали. Кожного дня, кожної години, очікували вістки, що австрійці виходять з Ямполья, але ця вістка не приходила. Треба сказати, що ці два відділи зовсім не робили вражіння якоїсь несущільної маси, але треба признати, що вони справді були одною однолитою, дисциплінованою військовою одиницею. Були це в більшості молоді люди та декілька старших, що бували вже при війську і були нашими підстаршинами. Може десяток людей було вже старших селян. Разом цей з'єднаний відділ уявляв поважну силу, бо нараховував до тисячі багнетів при 12 «максимах» та при 4 чи 6 гарматах.

Нарешті одного дня донесла розвідка, що до Ямполья вступили перші австрійські невеличкі відділи і там розташувалися. Для нас це означало дуже велику подію! Від цього часу у нас був постійний алярм. Позиційна сторожа, як ми звали нашу заставу, днювала й ночувала на позиціях, а наші кінні патрулі весь час рухалися на шляху то вперед, то назад. Але австрійці з Ямполья не рухалися далі. Аж за декілька днів стало відомо, що до Ямполья вступили вже поважні сили австрійців. В цей час командир наших «збройних сил» полк. Ільницький був відсутний. Він приїхав аж в день, коли стало відомо, що «сила силенна» та дуже довга колона австрійців (так повідомляла наша розвідка) залишила місто Ямпіль і рухається в нашому напрямі. Був поданий алярм і всі зійшлися в умовлене місце, щоб звітти постіпати на позиції. Але на наше велике здивовання повідомив нас наш командир, що законна українська влада, яка знаходиться в Києві, заключила з Німеччиною та з Австрією мир та запросила їхні війська прийти нам на поміч проти москалів і тому австрійці являються зараз нашими союзниками і проти них воювати не будемо. Треба признатися, що нам, молодим, це зовсім не подобалося, бо ми вже були так настроєні, що, нарешті, прийшов день нашого збройного виступу в обороні України, а тут, показалося, нема проти кого, бо ворог є нашим приятелем. Ми були дуже розчаровані цим повідомлен-

ням, але полковник Ільницький про це з нами не бавився, а наказав нам негайно всю зброю «змагазинувати» і не робити ніяких дурниць. Криворучко не погодився з цим. Він проголосив, що поставиться самостійно проти австрійців з своїм відділом, бо він не признає влади, що знаходиться в Києві, а тут ворог грабує й насилує наше населення. І дійсно, він не дав себе переконати в неправильності свого поступовання і разом з своїм відділом відійшов на позиції. Ми були дуже занепокоєні тим всім і бігали то на поле, в напрямі Качківки, то з поля, не знаючи, що нам робити. Але ми послушали нашого командира і всю нашу зброю ми «змагазинували». Лише гармати вже не встигли притягнути і вони залишилися «вкопаними» на позиціях.

Був надзвичайно гарний, тихий, соняшний день. Була це, здається, неділя. І десь коротко перед полуднем цю надзвичайну Божу тишину прорізало таракотіння кулеметів. Це таракотіння густило так, що навіть і не чути вже було окремих рушничних стрілів. Воно тривало може 20, а може 30 хвилин, як раптовно це таракотіння було переглушено сильним гарматним вогнем. Виглядало це так, як би безперестанку били громи і все кругом переглушували. Ми помітили чорні й густі стовпи диму, що виступали з Качківки і рівнесенько неслися до неба. Це австрійська артилерія била по Качківці й запалювала хати, що покриті соломною, давали багато матеріалу для вогню. За дальших 30-40 хвилин все затихло. А за деякий час, може коротко по обіді, перші відділи австрійського війська вступали до села Кетрос. Ми мали потім нагоду довідатися від учасників бою, як воно докладно було. Австрійці, силою десь коло одного полку, рушили з Ямполья в декількох колонах шляхом на Вільшанку. Коли перша колона порівнялася з відділом Криворучки, цей подав умовлений знак стріляти. Затаракотіли чотири кулемети - «максими» до походуючих вояків, що були вже віддалені лише декілька метрів від цих, добре замаскованих, кулеметів. Наслідки були страшні! Австрійці падали, як зрубані головки капусти.

Вони були так заскочені, що навіть не були здібні до самооборони, не були здібні сховатися в канавах при шляху. А кулемети несамовито по них сікли! Було великим щастям австрійців, що кулеметчики не дуже дописували. Зпам'яталися щойно задні колони. Вони дуже скоро зорієнтувалися в чому справа і негайно обстріляли з гармат не ворога, котрого вони й не бачили, а недалеко від ворога село Качківку. Це було рідше. Криворучкові люди вдалися на втечу, хто в село рятувати, що ще рятувати можна було, а дехто в світ за очі. Село майже зовсім згоріло. І дуже цікаво в цім є те, що австрійці не мстилися на нікім. Вони поховали своїх мертвих, а було їх не мало, арештували в селі декількох селян, що їх за два три дні пустили на волю, і цим цей епізод закінчився. Цікаво ще додати, що гармати залишилися там, де вони були, бо з них не стрілялося і їх австрійці і не бачили. За декілька день, коли все втихомирилося, ми їх, ці гармати, знову притягнули в село Кетроси і «змагазинували». Треба ще згадати, що ніхто з качків'ян в пізнішому не служив у рядах Криворучкових відділів, принаймні нам це не було відомим, хоч ми постійно це село мали під контролею. Так само не було нам відомо, щоб хтось в качків'ян служив в наших рядах. Після цієї трагедії, Качківка «соблюдала нетралтет». Після цього бою була втрачена вся зброя качків'ян. Але люди-учасники цього бою поверталися до дому. Лише сам Криворучко не повернувся. Багато легенд про нього ходило, але, як показалося, всі вони були неправдиві. (Про долю Криворучки, що дослужився до ранги советського генерала і був навіть командуючим КВО, та був 1940 року зліквідований, є сказано в іншій розділі цих спогадів).

Час втікав. Події випереджували одна другу. Появився гетьман і ми тішилися з цього приводу дуже, бо ми вірили, що щойно тепер приходить час для України, з гетьманом на чолі. Але ми дуже скоро були розчаровані, бо гетьман ще не «вгніздився» в державі, а вже появилися його карні відділи, що надзвичайно знущалися над населенням. Вони, ці

карні відділи, забирали все, що знаходили в селян, мовляв, це награбоване поміщицьке майно. Навіть і розстрілювали селян. Були це звичайні грабіжницькі банди, що склалися з самих москалів найгіршого гатунку, але які мали гетьманські «вірчі грамоти» для грабування та розстрілювання бідних, в нічім не винних, українських людей. Ситуація надзвичайно загострювалася. Згодом появилися ще й інші банди, що снували цією, Богом забутою, територією й грабували все, що їм давалося. Цих банд намножилося дуже багато, і одна поборювала другу. Австрійці, що на початку помагали карним відділам в їхнім грабунку селян, сиділи лише в містах, чи в містечках, а на села й поса свого не показували. Настало повне беззаконня на цьому клаптику землі, селянам не залишалося нічого іншого, як почати організування озброєних відділів для самооборони. Ця ідея самооборони вийшла від мого брата Івана Кетроса, сотника російської армії, що якраз в цей час приїхав з Києва, та полковника Семена Ільницького, на нараді бувших козаків Марківської сотні, що вони її скликали. Все це робилося по змозі конспіративно. На цій нараді було рішення створити знову озброєну частину, що мала складатися з чотирьох сот піших та одної соти кінної. Кінна сота нараховувала коло 25-30 людей і її головним завданням було виконувати службу зв'язкову і розвідчу. Піші соти нараховували по 60 козаків, так що разом цей озброєний відділ нараховував коло 270-280 добре озброєних людей. Піші соти мали разом вісім кулеметів «максимів», а пізніше здобули ще декілька від Криворучкових молдован і між ними теж два «Леуси», що особливо надавалися для кінної частини, почали «розмагацинувати» всю свою зброю. Ми мали дуже багато гранат, які ми, чогось, вважали за найліпшу зброю, хоч ми їх, за винятком деяких випадків, майже ніколи не вживали. Теж «розмагацинувався» і наш «унтер» Василь, що зразу взявся нас знову вишколювати, але вже не «штучком калі», чи «прікладом атбей», він вчив нас кидати гранати, стріляння з кулемету, як позбуватися «за-

держоку», щож нам надзвичайно подобалося. Всі ми повинні були познайомитися з кулеметом, але кулеметчиків вибирали зпоміж нас лише тих, що до того найбільше надавалися. Кожний з нас хотів бути кулеметчиком, але наш «унтер» був упертий і об'єктивний, він приймав лише того, кого вважав, що з нього дійсно може бути добрий кулеметчик. Наші відділи несли вже й сторожу, при чім всі чотири соти чергувалися. А кінна сота робила роз'їзди до далекої околиці. Були це наші козацькі стежі, як ми ці роз'їзди з гордістю звали. Одного дня наша перша сота мала вправи в стрілянні з кулемету. Було це недалеко т.зв. Вільшанецької Долнини, де відбулися ці вправи, у віддаленні яких може 4-5 кілометрів від села Кетрос. Ми, прийшовши туди, вислали зараз же на всі боки сторожу, щоб ніхто до нас не міг наблизитися непокликаний. Решта людей слухала «теорію» про кулемет, що її нам наш «унтер» Василь викладав. В напрямі на південний схід від нас, у віддалі може 3, а може 4 кілометрів, протікала гарна річка Матка, що її не було видно з очерету та осоки, хоч це було все сухе, бо діялося це вже пізньої осені. Від нашого становища і так не можна було її бачити, бо між річкою і нами, близько коло нас, був невеличкий горбок, що гарно приховував нас від цікавого ока з цього боку. У хвилині, коли вже мало початися стріляння і коло кулемету вже «засів» один з наших молодців, почувися з боку річки досить густі постріли. В той час постріли були звиклою річчю, але все ж таки нас ця густа стрілянина затривожила. «Унтер» наказав двом козакам вийти на горбок і розвідати, що там діється. Але ці не могли нічого ствердити і повернулися назад. Але постріли густішали і зближалися. Тоді «унтер», наказавши нам сидіти тихо і не показуватися, посунувся на животі на горбок. Лише ноги його було ще трохи видно, але й ті скоро зникли за горбком. Він довго не вертався, а постріли все зближалися. Ми ставали неспокойні, але лежали на своїх місцях, притиснувшись до землі. Ми побоювалися, що наш «унтер» агадав про свій «салдатській нетралітет», залишив нас

і втік. Але ми помилялися, бо за короткий час він показався, і його лице було зовсім біле, як крейда. Ми подумали знову, що він так перелякався, але помилилися. Він мовчки прямував до «максима», що стояв у ямці, відіпхнув, без слова, молодця, що за кулеметом сидів, витягнув кулемет трохи вище, майже на горбок, сів коло нього, простягнувши ноги свої вздовж кулемету, і зовсім спокійно, не дивлячись на нікого, сказав: «Зайди кацапські! Ось я вас привітаю по заслугі!» і потім додав ще: «Розмовляють по кацапськи». Це він сказав українською мовою, і цим нас дуже здивував. Він був підсунувся зовсім близько до цієї банди, коли вона йшла ярмом, що ним пливе потічок і вливається до річки Матки. Він чув та бачив цих людей, як він нам пізніше оповідав. В цій хвилині почувся постріл близько від нас, трохи з лівої сторони, і раптом вскочили до нас два наші козаки, що були за річкою на сторожі. Ці останні постріли бандитів були призначені їм. Ми бачили вже голови напасників за горбком, як вони рухалися в нашу сторону. Ми дуже турбувалися, що «унтер» не стріляє, і вже висловлювали своє невдоволення, але наш «унтер» лише прошепотів: «чш-ш-ш-чш!» Нам вже здавалося, що бандити і нас бачать, і що вже буде за пізно стріляти, коли враз «заговорив» кулемет-«максим» нашого «унтера». Бандити були всього яких 100-150 метрів від нас, коли наш кулемет почав стріляти. Тому лише дуже мала частина бандитів захоронилася втечею. Ми захопили теж і «язики», від котрих ми довідалися, що їх було аж 70 чоловік, більшість з них молдаван і лише небагато москалів. Вони помітили нашу сторожу і по ній стріляли та її переслідували. Всі вони були п'яні. Але найбільшою несподіванкою для нас було те, що їхнім ватажком був Криворучко, кстрому пощастило, з частиною його товаришів, втекти.

З усмішками ми вислухали слова нашого «унтера», але разом і з найглибшою пошаною до нього, про причини, що спонукали його відмовитися від його «салдатського нетраллету». Він оповідав нам, що чув у яру московські погані лайки бандитів та ба-

чив, як вони стріляють на наших людей, і це було для нього рідше. Він казав далі: «Чого вони шукають у нас? Що вони тут загубили? Чого вони відівають (з російського іздеваться, по-українськи - знуцаються - прим. Д. К.) над нашими людьми? Геть гнати їх звідси, цих зайдів кацапських і з їхніми помічниками-молдованами! Ми виженемо їх у море! Ми покажемо їм, хто ми, чого ми хочемо і що ми вміємо!» Він частенько «держал реч» нам, але на цей раз це була його найрішучіша та разом найдовша промова, яку він нам говорив, і ці слова його викликали у нас подив і найглибшу пошану до нього. Від цього моменту наше ставлення до нього різко змінилося. Ми почали поважати його всім своїм серцем, ми йому почали вповні довіряти й від цього часу ми цілком на нього поклалися і вважали його за найбільшого знавця військової штуки. Ми почали його зараховувати до «батьків» нашої частини, хоч він і не належав до військового штабу, в якому були полковник Семен Ільницький, сотник Іван К., військовик Семен К., Л.С., та М.Л. Цей останній був «батьком-організатором», він був душею цілого відділу тоді, а особливо пізніше. Він був дорадником як для військового штабу, так і окремим козакам в приватному житті. Його всі надзвичайно шанували. Він, старенький тепер, і проживає в західній Європі. (Про нього, як теж і про полковника Ільницького та сотника Івана К., буде сказано в окремих розділах цих спогадів.)

Після цього епізоду ми повернулися в село. В селі вже довідалися, що сталося, і це дуже занепокоїло всіх. Селяни почали вимагати від полковника Ільницького та сотника І.К. організувати зовсім легальну оборону і, як цього буде треба, боронитися теж і проти австрійців. Австрійців населення обвинувачувало, що вони, якщо не дозволяють, то терплять грабунки гетьманських банд. В цім часі населення всі банди чогось називало гетьманськими, хоч воно зовсім так не було, бо що спільного, напр., мав з Скоропадським Криворучко? Але він, та йому подобні, ходив вздовж і впоперек цим клаптиком зем-

лі із своїми «ребятами» та грабував населення. Дуже можливо, що селяни називали тому всі банди гетьманськими, що дійсно гетьманські банди, т. зв. карні відділи, в'їлися особливо населенню в шкуру або, може, тому, що бандитизм найбільших розмірів набрав якраз за гетьманської влади, а особливо під кінець її. І дійсно, тоді була така доба, що тяжко було розпізнати, де є карний відділ гетьманський, а де є якась інша банда. На цім клаптику землі створилися обставини, що вповні відповідали повному беззаконню. Різної масти банди снували вздовж і впоперек, від Дністра до залізниці, і від залізниці до Дністра, в напрямку Одеси, і в напрямку від Одеси, накладали «контрибуції» грошима, харчами, одягом і т.ін. Села були переобтяжені цим всім. Коли вибухла революція 1917 р., і до сіл прийшла вістка, що царя «скинули», селяни дуже цим переполохалися, бо, мовляв, як же ж без царя? Хто ж буде керувати ними? І ворожили, що нічого доброго на цьому світі вже не можна очікувати. Ворожили, що настане кінець світа, бо буде один одного вбивати, грабувати, мучити. Тепер, в цьому повному беззаконні, при цьому бандитизмі, при цих грабуваннях, селяни пригадували своє ворожіння й говорили, що це кара Божя за те, що царя скинуто. І дуже багато було таких, які вірили, що поки нема Царя, і порядку не буде. Аж значно пізніше, коли Денікін на своїх багнетах «ніс» українському населенню царя, населення переконалося, що не царя йому потрібно, що чужинець йому в дарунок несе, але своєї правди і закону в своїй власній хаті. Але на превеликий жаль, це розуміння прийшло запізно. Та це вже належить до іншої історії.

Карних відділів враз не стало і це було знаком, що щось вже діється, або скоро буде діятися. Тепер почали найбільше появлятися банди большевицькі, московські та молдаванські, просіяні дуже часто жидами та іншими національностями. Звичайно ці банди нападали на села, чи містечка, якщо було їм це по силі, грабували і «просвіщали» народ: «Ми прийшли до вас, щоб вам землю дати, дати вам свободу,

оруйнувати старий та тимчасовий лад і на його місці створити нову владу - комуністичну!» Населення бачило, що це була б за владу, якби її дійсно вдалося цим розбишакам завести. Населення не ховалося з цим, що йому непотрібно, щоб якісь заїди приходили і давали людям їхню ж землю. Воно зрозуміло, в чім справа, і це було якраз причиною, що воно почало озброюватися та активно проти цих банд виступати. Австрійці в цей час знаходилися лише в містах та містечках і, здавалося, їх зовсім не цікавило, що діється поза місцями їхнього розташування. В цей час донеслися вістки, що гетьмана прогнали з України, а австрійців теж проганяють. Негайно почалися по містах, містечках та селах організуватися охоронні сотні. Такі новостворені сотні в деяких місцевостях перебирали владу від австрійців, роззброювали їх, де це було посилено зробити, і посилали їх до дому. Деякі австрійські відділи (сильніші) не віддавали зброї і відходили з нею. Таких селяни так довго шарпали по дорозі з усіх боків, поки врешті їх таки роззброювали зовсім, і відсилали їх далі в дорогу. Це роззброювання австрійських відділів не було зовсім щасливою розв'язкою справи, бо на таких безборонних людей нападали большевицькі банди, роздягали їх майже до гола, забирали в них все, що знайшлося, і дуже часто їх розстрілювали, як наприклад це трапилосядесь у половині грудня 1918 року на шляху Вільшанка-Ямпіль, приблизно на тому місці, де відбувся відомий бій Криворучка з австрійцями, де було знайдено 86 голих трупів, застрілених австрійських вояків. І цікаво, що ватажком цього нападу, де банда так немилосердно помордувала неозброєних людей, був Криворучко, який командував бандою до 200 чоловік, переважно молдаванів. Десь в цей час вернулися полковник Семен Ільницький та сотник Іван Кетрос з Києва. Вони привезли багато різних новин і негайно взялися до переорганізування нашої Марківської сотні. Командиром сотні і далі залишився полковник Ільницький, а його заступником сотник Іван Кетрос. Було призначено на бунчужного «унтера» Василя, що

вже зовсім зрікся свого «салдатского нетралтету» і був, власне, цементом нашої сотні. Поділі сотні залишився подібний: чотири чоти піхотні по 50-60 чоловік в кожній і одна чота кінна, що нараховувала коло 30 чоловік, але в людським матеріалі тепер де-що змінилося. До «лінійної» частини приймали тільки тих, що мали добре здоров'я. Інших призначували до «другої лави», чи «ліній», як ми називали. Вони теж були озброєні і виконували службу сторожеву, зв'язкову, розвідчу, технічну та ін. Ми лінійні козаки, як ми себе з гордістю називали, дуже тим пишалися, що підемо в перших рядах в бій за нашу Україну! Ми з палаючими серцями тішилися і рвалися до бою, хоч ми собі порядно і не уявляли, що це значить. Щойно пізніше ми переконувалися, що зі зброєю в руках боронити Батьківщину на полі бою це штука не така легка, як нам здавалося, та ще й коли до тої зброї не завжди була амуніція, коли прихотилося воювати холодному, голодному. В кожнім разі, воно значно тяжче, як тепер на еміграції політикувати, чи вести боротьбу проти своїх партійно-політичних противників, що, до речі, ведеться далеко нечеснішим способом, як це є в боротьбі на фронті, проти ворога чужинця. І ми, емігранти, мали б це завжди мати на пам'яті.

Кожна піхотна чота мала по два кулемети. На пізніше передбачалося теж одну батарею гармат, але покищо гармати залишилися «змагазиновані». Занедавно перед Різдом трохи заспокоювалося, і люди вже вірили, що настає мир і порядок. Підтверджувалися відомости, що в Києві «установилося правительтво українське, якась директорія і ця директорія правительтво законне, а тому тепер нема чого боятися бандитизму». Далі говорили люди, що всіх бандитів вже повигаляли з нашої землі. А воно ще далеко так не було. Це дуже добре знали наші провідники полк. Ільницький та мій брат сотник Іван Кетрос. Вони не вірили в цей мир і спокій і тому старалися нашу військову частину зробити щонайбільше боєздатною. Дуже багато до цього прислужився наш «унтер» Василь, що ніколи вже біль-

ше не вимагав від нас співати «за здоровіє рускаво белаво цара», але часто приспівував собі пісню, що ми її перед тим ніколи не чули: «Бабусю рідненька, ти всім помагаш, яке в мене горе ти може втадеш». І голос його здавався нам тепер зовсім приємний, не такий, як колись був. Звичайно після цієї пісні він співав ще «Ой, лихо не Петрусь, лице біле, чорний вус». Він дуже сердився, коли йому хтось з нас хотів помагати співати, він хотів сам собі, соло, співати. Він показав себе дуже доброю людиною, чесною, щирою. Оповідав нам про багато пригод з різних боїв, що в них він брав участь. Вчив нас, як ми маємо поводитися в різних бойових обставинах, при чім підбирав гарні приклади. Він був дійсно нашим сотенним «батьком», ще й тому, що більшість нас була 18-19 річних хлопчаків, і хоч ми майбутніми боями дуже тішилися, але в них ніколи участі ще не брали. Ми й самі не знали, що час вже близько, коли ми на ділі маємо показати, що ми вміємо.

Наближалось Різдво. Ситуація ставала дуже напружена. Щось висіло в повітрі. Одного дня наспіла вістка до нас, що Криворучко знову появився, згуртувавши кругом себе різні банди в силі до 2000 (пізніше ми довідалися, що їх було ледве 1000) добре озброєних людей і обсадив ними терен від Кам'янки на Дністрі по Кодиму на лінії залізничній. Його дальшим наміром було, як говорили вістки, обсадити цілий терен по Вапнярку та по Ямпіль і з цих містами включно. В Ямполі була охоронна сотня, але вона була дуже слаба, бо лише коло 60-80 людей і не уявляла жадної загрози для Криворучка. Чи цею сотнею командував тоді вже сотник Лампіга, або ще поручник Датій, я вже добре не пам'ятаю. Серйозною загрозою для Криворучка була наша Марківська сотня. Це Криворучко знав дуже добре, це знав і полковник Ільницький. Одного дня полковник Ільницький скликав нараду і сказав, що проти Криворучка ми не можемо виступити, але побороли ми його можемо і ми його поборемо. Він кавав далі, що ми не сміємо прийняти з ним бій, де він цього захоче і коли він цього захоче. Ми мусимо зни-

щити кожний його відділ зокрема, а для цього нашою зброею має бути велика рухливість. Тому ми мусимо залишити село і відійти туди, де ми можемо його бити. Кожний з нас мав постаратися про харчі на декілька днів та добре одягнутися. Було тоді багато снігу і великий мороз. Ця вістка нас, молодих, дуже потішила, але zarazом і завдала нам багато жалю, бо ось-ось надходило Різдво, а в це свято дома не бути було для нас прямо немислимим. З цим в душах своїх ми ніяк не могли погодитися. Це ж найбільше свято, коли ціла родина з великою врочистістю преготовляється до Святої Вечері, сідає разом за стіл, і не має ніхто з членів родини бракувати. В це, великої традиції, свято, всі стараються бути дома, а ми якраз мали йти у світ. Це нас дуже смутило. Полковник Гльницький мов би відчував, що в наших душах діється, і усміхаючись казав: «Козак має думати лише про добро своїй Україні! Ви ж козаки? Чи може себе так тільки звете?» Всім нам зробилося ніяково і вирятував нас з цієї неприємної ситуації «унтер» Василь, мовляв, що його козаки мамів вже не потребують. Вже смеркалося, як ми дістали наказ до відходу на фронт. Це слово «на фронт» — мало в собі для нас щось чарівного, щось таємничо-пригодицького. Яюсь дивно було на душі, але всі ми були горді, що йдемо боронити нашу батьківщину, хоч нам не було ще відомо, що на Україну вже сунула Москва війною. Доносились лише чутки, що поваливши Скоропадського Директорія має багато турбот з московськими та іншими чужоземними заїдами, що одними з них були й банди Кка. Московські «рабочіє», як вони себе називали, висилалися на Україну для диверсії проти українського уряду, під'юджувати населення до повстань, і за це їм обіцяли в Москві «хлебушку». Інакше сказавши, їх посилали на Україну поборювати все, що українське та грабувати «хлебушку» і вивозити на Московщину. Так вони несли, ці московські комуністи, нашому населенню свободу, землю, рівність і братерство та добробут! Але лише невеличка частина українського збаламученого населення вірила

цим пройдисвітам, йшла за ними, але впізнавши їх і їхню брехню, відверталася від них. На жаль, часом було це вже за пізно. Найбільша біда була в тому, що ці московські заїди знали твердо, чого вони хочуть, а українське населення не завжди знало, чого воно хоче, і дуже часто хиталося, а то й взагалі не цікавилось всім тим, що кругом нього діялося. Воно не було організоване і не могло собі дати ради. Села, що окремо повставали, спалювалися цими заїдами, а населення дуже часто катувалося та й розстрілювалося. Полковник Гльницький та його співробітники старалися організувати всіх на цьому маленькому клаптику землі в одну цілість, але це було дуже тяжко, і щойно значно пізніше йому вдалося з широких околиць зорганізувати досить велику силу до боротьби з большевицькими бандами. Ці банди складалися переважно з молдаван (були між ними і деякі жиди, москалі та навіть і латиші та небагато татар), заітованих і зорганізованих москалями та відданими під керування, очевидно з тактичних причин, нерозумному українцеві. Він, Криворучко, з особистих причин, засліплений помстою до полковника Гльницького та його співробітників, дав себе до послуг цим пройдисвітам, цим московським заїдам, що розстрілювали, катували ж його власних земляків і в його ж рідному селі Качківці, як це сталося яких може три-чотири місяці пізніше, десь в безрезні чи квітні 1919 року.

Вже зовсім смеркало, коли ми залишили село. Але яке було наше здивування, коли наш напрям не був ані на Велику Кисницю, де були головні сили Криворучки, ані на Ямпіль, щоб з'єднатися з Ямпільською сотнею. Ми вирушили в напрямі залізниці Жмеринка-Одеса. Похід відбувся так, що наперед їхав сильний кінний відділ, за ним одна чота і за нею дві чоти піхоти з шістьма возами, що на них ми мали боеприпаси та інші потрібні речі. Це було ядро наших сил. Нарешті остання чота піхоти і за нею слабенький кінний відділ, що замикав цю військову колону. Теж і по боках була вислана сторожа. Всі ці обставини особливо нас на-

пружували, і ми очікували кожної хвилини бойових акцій. Ми йшли, з перервами, майже цілу ніч. Перейшовши село Гарячківку і залишивши її в яких 5 кілометрах за нами, ми зупинилися, і наші провідники про щось радились. Після цього ми звернули на захід, і пройшовши декілька кілометрів, повернули ще раз на ліво, так що тепер ми йшли в протилежному напрямі. Ми поверталися назад, лише декілька кілометрів правіше. Цього ми не могли зрозуміти. На другий день перед полуднем ми дійшли, дуже змучені, до села Верьбки. Отже, за яких 17-18 годин ми пройшли майже 50 кілометрів дороги. Тяжкої дороги! В селі ми відпочивали, спали, їли. І дальший день ми залишилися в цій селі. Надвечір ми вирушили далі і опівночі ми досягнули фільварок Жигилевич на шляху Вільшанка-Ямпіль, в трьох-чотирьох кілометрах перед Качківкою і 5-6 кілометрів від Кетрос. Тут залишилися ми до другого дня. Було вже це 24 грудня, отже, на Святвечір. І тому, що більше нас молодих походило з Кетрос, а це село, як вже сказано, було від нас всього 5-6 кілометрів, в наших серцях почала жевріти іскорка надії, що наш командир поведе нас на Святу Вечерю до дому, до наших родин, бо як же ж на Святий Вечір та не бути дома? Але такі думки доказували, що ми ще далеко не є козаками, за яких ми себе вважали. Та думка — бути дома на Святвечір — вилетіла нам скоро з голови, бо селяни, що з ними ми мали зв'язок, повідомили нас, що до Кетрос вступили большевики, понапивалися самогону і забирають підводи та грабують. Це був один з Криворучкових відділів, що стояв у Грунці і мав завдання прямувати на Ямпіль. Говорили нам селяни, що всі ці зайди їдуть на селянських підводах, що теж і кулемети возять на возах, чи на санях, а не на тачанках, що кіннотчиків у них всього коло 10-15 чоловік, а всіх коло 250-280 чоловік, переважно молдавани та москалі. Наспіла ще й вістка, що затривожила нашого командира. Ця вістка говорила, що Криворучко з своїм головним відділом увійшов до Вільшанки, що коло 10 кілометрів від Кетрос, а від нашого місця перебування ко-

ло 15-16 кілометрів. Була далі вістка, що Криворучкова банда поводитьсь так само, як і його банда, що є в Кетросах: пограбували село і п'янствують. Нам стало теж відомо, що Криворучко, погнавшись за нами із своїми головними силами в напрямі залізниці і не знайшовши там нас, обсадив частиною своїх відділів Піщанку, а з другою частиною повернувся і прийшов до Вільшанки. І щойно тоді ми зрозуміли, чому нас наш командир водив в напрямі залізниці, а потім назад. О, як горді ми були своїм командиром!!!

Потім ми дістали вістку, що банда залишила Кетроси і переїхала до присілка Шуми, що межує з Кетросами й лежить на перехресті шляхів Вільшанка-Ямпіль й Кетроси-Верьбка. Від місця нашого перебування до Шумів було яких 5 кілометрів, а від Шумів до Вільшанки ще коло 10 кілометрів. В Шумах, як виглядало, банда приготувлялася зустрічати Різдув. Це, видно, дуже тішило нашого командира, хоч ми і не знали, з якими задумами він коментується. Ми були переконані, що він має намір тут, в місці нашого постю, перерізати банді шлях на Ямпіль і знищити її. Пізніше ми довідалися, що дійсно такий план був, але коли дійшла вістка, що у Вільшанці є Криворучко, командир мусів цей план змінити, бо була небезпека, що ворог об'єднається. Тому полковник Ільницький поспішив громити ворога поодинокі, хоч і це було дуже ризиковне.

За українським звичаєм на Святвечір все приготувляють батьки до Святої Вечері. Ціла родина одягається святково і жде Вечірньої Зорі, щоб засісти за стіл, повторити за батьком молитву «Отче Наш» і кутею розпочати вечерю, узваром, горіхами та різними солодощами закінчити.

Цього разу ми також очікували сходу Вечірньої Зорі, але не для того, щоб сісти за стіл Святу Вечерю їсти, але для того, щоб із зброєю в руках йти на ворога, що гвалтував, грабував, мордував наше населення. Нам було наказано приготуватись до маршу, і, коли стемніло, ми вирушили. Ми не знали,

Куди нас наш командир поведе, але ми були перекопані, що цей раз на ворога. І коли люди у фільварку сідали врочисто за столи, то ми в цей час відходили в сторону ворога. Але ми й увияти собі не могли, що за задуми панують у нашого командира. Пройшовши декілька кілометрів, ми зупинилися, і нам було сказано, куди і чого ми йдемо. Нас поділили на групи і кожна група одержала завдання. План був такий: підійти до присілку Шуми, зняти тихенько ворожу заставу, яку напевно ворог мусів мати, один відділ увійде прямо в присілок з нашого боку, другий відділ увійде з боку села Кетрос. Обидва ці відділи мали завдання нищити ворога по хатах.

Третій відділ мав увійти в присілок і чатувати на вулиці та переловлювати утікаючого ворога. Маленька частина наших козаків мала залишитися на шляху перед присілком, а частина кіннотчиків обійти Шуми й патрулювати в напрямку Вільшанки. Було наказано стріляти на вулиці лише в необхідному випадку. В хатах ворога нищити пострілами та чим вигідно.

Було може коло 22-23 години. Ніч була дуже гарна, ясна. Лежало багато снігу і був досить сильний мороз. Ми наблизились до самих хат і зупинилися. За недовго почувися стріли, але це в той час нікого не дивувало, бо в ті часи всі селяни мали рушницю і стріляли, скільки їм хотілося і коли їм хотілося. Лише постріли з кулемету, чи з гармат (і то не завжди) звертали в ті часи на себе увагу. Але ці напівглухі постріли, що до нас доносились, мали для нас неабияке значіння: це наші перші відділи почали свою акцію. І все пішло, як здавалося, по плану. За дуже короткий час ми завважили людей, що бігають по вулиці. Був це ворог, що старався якось вирватися з цієї різни. Негайно вступили в акцію інші козаки, що були призначені для виловлювання утікаючих. Більшість з них була без зброї, а хто зброєю й мав, той не відважувався її вжити. Ось-ось мала ця акція доходити до кінця, коли з напряму Вільшанки почулося таракхотіння кулемету. Наші

відділи негайно почали стягуватися на шлях і це дало багатьом ворогам змогу врятуватися. За декілька хвилин настів наш кіннотчик з вісткою, що вони були примушені обстріляти ворожий кінний відділ, який наблизився до них із сторони Вільшанки. Після короткої наради, що її мала наші старшини, наші провідники наказали нам рупити в похід в напрямку Вільшанки. Це нас дуже здивувало. Ми чогось думали, що після успіху, якого ми його досягнули, ми підемо собі до дому, чи кудись інде відпочивати, обговорювати.

Ми мали багато полонених, і наш командир наказав поступити з ними так, як вони поступають з нашими людьми. Ми забрали селянські підводи, що аж сюди возили большевиків (більшість їх була з Кетрос) і скорим темпом вирушили на Вільшанку. Ми догадувалися, що задумом нашого командира було напасти на ворога несподівано у Вільшанці, що після «самогону» відпочиває. Так воно й було. Була може 4 година ранку 25 грудня (ст. стилю), коли ми наблизились до села Вільшанки. Ми розкинулись в лаву і доходили до перших хат. Одна наша чота обходила село і мала вдарити в означений час з правого боку. Одна піша чота і чота кінна залишилися в резерві. Але коли ми дійшли так близько, що можна було докладно розпізнати хати та предмети коло них, затаракхотів ворожий кулемет, що, як треба було й думати, був перед селом в заставі. З цими першими пострілами були і перші наші жертви. Були це два 19-річні хлопці. Один походив з Кетрос, а другий з Підлісівки. Це був для тих, що бачили як ці молоді козаки падали, великий удар. Один був недалеко від мого сусіда, і я бачив, як цей сусід мій нагнувся над ним і сказав: «Що з тобою, Миколо?» Але той не відповідав, і лише коло його носа було видно продовгувасту, темну пляму...

Наші кулемети відповідали, але нам здавалося, що ворожий вогонь є значно густіший. Найбільше стрілялося на нашому правому крилі, хоч середина

ліве крило теж давали себе чути. Враз ми почули страшні крики «ура!» і ми побачили, що від села, праворуч від нас, біжать якісь люди, а наші перед ними починають утікати. Ми заметушилися, не знали, що нам робити, як поступити. Починалася паніка. В цій хвилині, як з неба впав між нас наш «унтер» Василь і закричав: «Чого пороззявляли роти, пацюки?! Стріляти!!» Він прискочив до кулемету, що його обслуговував наш молодий 18-річний кулеметчик з села Клембівки на прізвисьце Полісся, (він був пізніше нашим найкращим кулеметчиком), сів коло нього й почав бити по ворогові. Це викликало у ворога деяке хитання, але наша ситуація ставала дуже неприємною, бо ворог зовсім відтиснув наше праве крило, яке в безладді відходило, втікало. Але в той момент, чота, що обійшла село з правої сторони, вступила в бій, і це так приголомшило ворога, що в нього повсталала повна паніка. Ліве крило ворога було зовсім відрізане, і почало розбігатися, хто куди. Воно так виглядало, ніби це все було в нашому плінні продумано. Наше ліве крило, підбадьорене таким зворотом ситуації, вдарило по ворогові з усієї сили. Наші крила увійшли в село, забрали цілий ворожий штаб та все вороже майно, але Криворучко і на цей раз мав щастя вирватися. Звичайно в ті часи так бувало, що хто наскочив несподівано, хто почав перший стріляти, той і бій вигравав. Тут воно було трохи інакше. Ворог почав перший стріляти, і не можна з певністю сказати, чи ми дійсно на ворога несподівано напали. Ми мали поважні втрати, і це нас, молодих, дуже пригнобило. Це був для нас момент, коли думання наше почало набирати цілком інших, більш реальних форм.

Коли вже почало сіріти, наставав день, свято народження Христа. Селяни замість йти до церкви, копали ями та зносили до них трупи і шептали молитву вдячності Богові, що Він їх визволив від зайдів.

Найліпші відділи Криворучка, ядро його сили, було цілком знищене. Довго не було чути про Кри-

воручка. Десь може через півроку після цих подій, коли ми вже давно були включені в регулярні частини Армії Української Народньої Республіки, ми мали знову Криворучка, що тоді вже стояв на чолі молдаванських полків, проти себе на фронті майже цілий 1919 рік, а коротко перед тим у «війні з молдаванами». Після цього нашого бою, що був нам заразом нашим першим вояцьким Різдром Христовим, ми не розійшлися по домах, як багато нас цього сподівалося. Ми рухалися звідти на Ямпіль, потім на Вапнярку, знову на Ямпіль та на Могилів і знову на Вапнярку, де, пізніше, ми влилися до Армії УНР (до Запорозжів). Ми вірно слухали нашого чесного і відважного, розумного командира полковника Ільницького та інших старшин, ми були переконані, що він знає, для чого і куди веде нас. Ми покладалися на нього навіть тоді, коли він відділив нас від Запорозжів, не повів нас з ними враз по Дністрі і потім до Румунії, а довів нас до ядра Армії УНР, що знаходилася в районі Камянка Подільського та Проскурова. Більшість з нас не повернулася вже ніколи до дому. Лише дуже мало з нас (на пальцях рук можна порахувати) мало щастя побувати ще раз в близькій околиці та в самих Кетросах. Було це того самого року, коли фронт переходив через цю околицю і дійшов через Кетроси, Велику Кисеницю, Камянку, Підойму, Підоймицю аж до Загіткова в напрямі Одеси, та назад в напрямі на Камянець Подільський. Тоді якраз ми постійно мали проти себе Криворучка та його молдаванські полки. Другий раз побували ми в цих околицях (але вже лише декілька чоловік, що залишилися з нашої «старої гвардії»), коли ми поверталися з Першого Зимового Походу (з партизанщини). Тоді, прорвавши большевицький фронт в околицях містечка М'ясківка, початком травня 1920 року, ми посунулися в сторону Дністра, і на цих місцях подій з 1918 та 1919 років (Кетроси, Підлісівка, Слобідка, Верейка, Качівка та ін.), точилися довгі і завзяті бої з большевиками. Звідти ми мусли відступати аж в Галичину. Не повернувся і брат мій сотник Іван Кетрос.

Він положив своє життя за Батьківщину в липні (чи, може, в червні) 1919 року. Положив теж і своє життя від большевицької кулі в Першому Зимовому Поході, в бою за Вознесенське, в 1920 році, наш незабутній «унтер» Василь. Багато товаришів по зброї впали на полях боїв за краще нашої Батьківщини, багатьох переміг тиф, і лише дуже мало учасників тих подій залишилося живими і блукають далекою чужиною з постійною вірою і переконанням, що наш час таки прийде, і Україна буде незалежною Державою.

II

**«ЯМПІЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА
ТА ЇЇ ЗБРОЙНІ СИЛИ».**

Як я вже в першому розділі цих спогадів згадав, населення на терені між Дністром та залізничною лінією Жмеринка-Одеса, а особливо на частині цього терену між Ямполем та Кам'янкою, перед революцією «спало вічним сном». Причиною цього був брак сполучення. В цьому терені нема ні залізниці, ні порядних доріг, крім шляху Ямпіль-Вільшанка та Велика Кисниця-Княжево і далі аж до станції Крижопіль. Це було багато сіл, особливо ямпільського повіту, що були в повному розумінні цього слова селами глухими. Мешканці тих сіл поза своє рідне село нікуди ніколи не ходили. Десять хтось там бував у Ямполі, повітовім місті, а як вже хтось бував на залізничній станції Крижопелі, і бачив навіть залізницю, то такого щасливця в селі дуже поважали і вважали його за людину надзвичайно бувалу! Але таких щасливців, що їх доля заносила аж до залізниці, отже, яких 40-50 верст від їхнього села було дуже мало. Бували в селах і такі люди, що життя не бували ніколи в жадному іншому селі, навіть сусідньому. Так воно і було в селі Кетросах, що я в ньому проживав. Було це село дуже велике. Воно тягнулося долиною річки Марківки по обох боках цієї річки на яких 7-8 верстов, та і широке воно було, в своїй середині, на яких 4-5 верстов. Воно

ділилося на окремі частини, що носили назви: Долина, Байданівка, Горяни, Село (центр села), Дубинівка, Довжок. На ціле село було лише дві родини «польської віри», яких 6-8 родин жидівських, що мали в своїх руках сільські крамниці, решта населення була українська. Приблизно такий склад населення був по цілій Ямпільщині. В кожному селі були жиди, що вели торгівлю. Лише в дуже рідких випадках якусь крамницю в селі мав українець, і то це ставалося аж підчас першої світової війни, коли теж українці в селах почали цікавитися торгівлею і відкривати свої власні крамниці. Село Кетроси мало аж чотири школи, але говорити про якесь культурне життя в цьому селі перед першою світовою війною та підчас неї ніяк не можна, бо його зовсім не було. Помимо того, що шкіл ніби було досить, але читати й писати вміло лише може яких 30-40 процент населення. Лише дуже мала частина дітей ходила до школи і то дуже не систематично.

Діти виконували щось пожиточнішого: вони пасли корови, свині, гуси та виконували інші роботи. Як хтось закінчив аж всі чотири групи цієї Повно приходської школи, чи земську школу (або може, в початкову рідко!), того його вже уважали за «письменного» старі люди віддавали йому відповідну пошану ходили до нього послушати його «письменного розуму». Такі «письменні» читали псалтирі при померших та допомагали дякові в церкві, помагали організувати церковний хор та ін. Ці «вибранці» читали листи, якщо такі приходили до села (а й таке бувало!), відписували їх. Це особливо бувало підчас війни, коли багато людей з села було на військовій службі, на окопах і т.д. Населення щільно працювало, жило в мирі і спокої. Відвідувало церкву і жило строгим релігійним життям. Ніколи не чути було про якусь крадіжку чи грабїж, люди не вживали лайок, як це пізніше сталося з появою большевиків. А про вбивство яке, то на цьому терені ніхто ніколи і не чув. Люди знали один одного: на небі є Бог, а на землі є цар. І якби такого селянина тоді запитати, хто він, то його відповідь, у віршо-

ваної формі за «Лисом Микитою», можнаби було подати так:

«Я тутешній, православний,
Царя-батюшки безправний
Слуга вірний я і раб.

Орю поле, гречку сію,
Лиходійства я не дію,
Царю вірно служить рад.

Цар один наш православний,
Володар, заступник правний,
На землі наш Бог усіх.

Має право нас карати
Та у тюрми заганяти,
А не слухать його - гріх!»

Коли Росія вела війну проти Німеччини та Австрії, і коли, з великим запізненням, доходили вістки до цих глухих сіл, що російські війська успішно здобувають перемоги на фронті, то всі селяни сходилися на молебні, хвалили царя та дякували Богу. Коли ж вістки доходили про неуспіхи російських військ, то селяни молилися Богу, щоб Він Всемогучий не залишав царя без своєї допомоги, щоб він вислав на ворогів усі хвороби та усі нещастя, щоб Він всі карі послав на ворогів, що напали на люд православний та його доброго царя. Просили у Бога сили для царя, щоб він громив своїх ворогів, щоб він знищив їх беззвірних.

Деся коротко перед вибухом революції почав ходити по селах «Босий». Був це якийсь монах, що ходив зимою по снігу та в морозі зовсім босий і проповідував, що надходять страшні часи, коли брат на брата піде, перестануть люди шанувати Бога, будуть лаяти його та сміятися з Нього, будуть викидати образи з хат, будуть руйнувати церкви. Настане неспокой на землі і життя перестане бути життям. Цей «Босий» нічого, крім біблії, з собою не мав. Жод-

них грошей він ні від кого не брав, і харчувався дуже скромно: він їв лише хліб та кислу капусту, що йому люди давали. Де він появлявся, все село сходилося і слухало його. Всі разом молилися та просили Бога не допускати до них ніякого лиха. До села Кетрос він приходив аж два рази. Я його теж бачив і навіть його чув. Він стояв тоді зовсім босий в снігу і на морозі, був одягнений дуже недостаточно і говорив надзвичайно спокійно, тихо, помалу. Величезні маси людей слухали його, і він своєю промовою полонив усіх. Коли він залишав село, ця величезна маса людей проводила його далеко, далеко. Після таких відвідин цього чернця люди ще протягом довгої доби сходилися по хатах, знаходили між собою якогось «письменного», що перечитував їм Біблію, а вони пильно всі слухали його та хрестилися. І якраз, коли мешканці села жили в такім настрої, наспіла вістка, що «царя скинули». Це був тяжкий удар для населення! Це був початок нещастя. Люди вірили, що кінець світа надходить. А коли пізніше війська покидали фронт і збільшевизовані частини переходили через цей терен та грабували все, л'янствували, лялися, був це для населення початок кінця. Але дуже скоро виявилось щось інше. Щось, що було хвалигідним свідомством мешканцям цього забутого куска землі. Після цього морального і матеріального спустошення, що його принесли російські салдати-большевики, ці лайки московські, а їх тут ніколи не було чути, і що частина розгнужданої молоді ці лайки зачала вживати, минало дуже скоро. Все почало зникати з приходом зукраїнізованих козацьких частин, що теж залишили фронт і відходили через наш терен в більшому чи меншому порядку і дисципліні. Ці козацькі українські частини направляли не лише те, що большевики накоїли, але вони теж багато-багато повчали селян, давали поради, що їм треба робити, хто вони, почали помагати організувати життя, особливо життя культурне. Тоді перший раз по століттях ці люди почули слово «Україна», перейняли його і стали себе звати українцями. Це

сталося дослівно на протязі декількох тижнів! Ці українські козацькі частини принесли цим людям і українську пісню, що її в селах між молодими людьми не було чути, бо населення навчилося вже було співати лише пісні московські, більше чи менше вдало перелицьованих на «тутешню» (українську) мову, як «Стенька Разін», «Ухар купец» та інших «перлин» московських. І місцеві люди виявили себе надзвичайно пильними та вдячними учнями. І тут дуже цікаво відмітити, що лайки московські, принесені збільшевизованими московськими салдатами, почали нараз зникати, а з ними і акція проти церкви і образів. Отже, було видно, що з українським селянином не було все так зле, як на початку здавалося. Все чуже йому він дуже скоро відкинув, а те, що в ньому віками дрімало, зачало пробуджуватися. Селянин український впізнавав себе, він почав виявляти охоту жити своїм власним життям - українським. Стихія таки перемогла. І цікаво ще відмітити, що нараз почала в селі Кетросах появлятися інтелігенція, такі уродженці села Кетрос, що зразу брали організацію в свої руки. І виявилось враз, що таких людей не було мало! Тут хоч згадати хоч тих найактивніших. Так Соня Личман, що вчилася в якомусь дівочому інституті в Києві, сестри Солтицькі (гімназистки), доньки зовсім збіднілої вдови по священникові, М. Дубровський, що був учителем десь коло Катеринослава, брат і сестра Карачковські, брати Савчинські (сини місцевого священника), два брати і сестра Горобці (артисти, що повернулися в село), чотири брати і сестра Кетрос, Білінський, що був десь у гімназії учителем (преподавателем) і вернувся 1918 року в Кетроси, новий дяк, що я його прізвища вже не пам'ятаю. Він особливо відзначався активністю. Був великим українським патріотом. Це, очевидно, не були всі, яких треба би було згадати, але прізвища вже не пригадую. Багато з них вже не живе. Деякі загинули на фронті (Іван Кетрос, М. Дубровський, Карачковський та ін.), а деякі були розстріляні большевиками (один брат і сестра Кетрос, один із

Савчинських та ще один син священника з іншого села, що прізвища його я вже не пригадую, але звали його Льоня та багато інших). Отже, всі ці люди, та багато інших, організували театральний гурток (дуже часто ставили «Сватання на Гончарівці»), церковний хор улаштував гарні концерти, часто відбувалися вечори декламацій, читалися лекції з нашої минувшини (Білінський читав лекції з історії України) та багато іншого. Українське культурне життя розвивалося неймовірним темпом. Всі, що були отруєні імпортованою москалями большевизацією, наvertsалися оздоровлені. В селі Кетроси єдиний Сева Дубина, матрос, син багатого селянина, що повернувся до дому з балтійського флоту, не був наvertsений. Він садинокий залишився большевиком.

Вже коли я був на еміграції і дістав був від своєї матери листа (1928 чи 1929 року), Сева Дубина мене, як матери моя мені писала, сердечно поздоровляв. Що тим поздоровленням мав він на думці, тяжко було мені збагнути, але пізніше стало мені відомо, що Севу Дубину «розкулачили» і вислали на далеку північ, де і слід за ним пропав. Чи він і далі залишився большевиком, мені не відомо.

Кетроська інтелігенція не обмежувалася лише самим селом Кетросами, ці люди їздили по сусідніх селах, по цілій Ямпільщині і поза нею, та скрізь організували, чи помагали організувати, українське життя. При чому ця організація йшла паралельно в двох напрямках: культурне життя і життя військового. В ділянці військової особливо відзначилися Семен Ільницький, сотник Іван Кетрос, військовик Семен Карачковський, М.Л. та багато інших. Особливо заслужився в організації військовиків М.Л., що був надзвичайним організатором, всі його дуже любили, бо він був дуже гарний промовець. Коли він говорив до молоді, то всі слухачі, як садинокий, зголюшувалися до нашої військової частини. М.Л. тепер перебуває у Франції. Йому тепер напевно буде яких 85 років, а може й більше. Він не бажає щоб про нього щось згадувати та писати, але я дозволю собі (не згадуючи його прізвища) хоч дуже короте-

ньо про нього згадати, бо історія його життя є надзвичайно цікава. Я його перший раз побачив у селі Кетросах, коли він появився в селі, як якийсь метеор, і в «канцелярії» сільській (подвір'я громадського будинку) з каменя говорив до народу. Як сьогодні його бачу, із зажмуреними очима, високо держачи голову, він своєю промовою полонив нас усіх. Він найбільше заслужився, що цілу Ямпільщину вдалося так скоро організувати та взяти в руки і по-виганяти різні банди, завести, все ж таки, якийсь порядок. Він їздив по всіх селах і скрізь його слухали та йшли за ним. Я думаю, що його головною заслугою було, що полковник Ільницький зумів зорганізувати так сильну військову частину і опанувати цілу Ямпільщину та і терен поза нею. Я розлучився з М.Л. в 1919 році восени, коли я залишився при Армії УНР (запорожці), а він, полковник Ільницький та багато інших, пішли знову на Ямпільщину. Це було тоді, коли Армія УНР була стиснута на маленькій кусочку землі і звідки вона вирушила в Зимовий Похід. Довго не було мені відомо, що з ним сталося, аж в році 1922, коли я приїхав з Кракова до Щепіорно (табори інтернування в Польщі), я знову з ним зійшовся. Він з київською дивізією жив у цім таборі, і до своєї землянки прийняв і мене жити, де я спав під його ліжком, якщо два камені, а через них положений кусок дошки, можна назвати ліжком. Так ми разом прожили коло двох-трьох місяців. Він мені дуже багато оповідав за цей час про себе. Цілу свою історію життєву. Дуже цікаву історію. Він залишив село Кетроси, коли йому було 14 років, а вернувся до нього в 1918 році, коли йому було понад 45 років! Може я колись про нього таки щось напишу, але тепер він цього не бажає і навіть на листи мені, та іншим приятелям-товаришам по зброї, не відповідає. Писали мені мої приятелі з Парижа, що він вже зовсім старенький і дуже бідненько коло Парижа проживає. Крім Кетрос особливо активно брали участь в українському національному житті села Писарівка (та коло Ямпіля, а не та коло Кодими), де перед вели брати Балабани,

(один із них Максим був тяжко ранений в бою з Криворучковими молдованами і, здається, помер, а другий, Яків, проживає в Америці тепер), Клембівка з активістом Поліссям (що потім був нашим найліпшим кулеметчиком) та Табачним, далі Яланець, де особливо відзначився в праці військовик Гавриіл Одайник, що сьогодні проживає в Америці, Підлісівка із священником своїм Солтицьким, (братом сестер Солтицьких з Кетрос), та дуже багато інших сіл. Про Гавриіла Одайника відомо мені, що він походив з прекрасного хутора, що лежав декілька верстов вниз від Яланця на чарівно-гарній річці Яланець. Там він провів і свої дитячі роки в надзвичайно гарних садках, що той хутір в них потопав. Після середньої школи був покликаний до війська і був на австрійському фронті, де, після вибуху революції, брав дуже активну участь в українізації військових частин. Повернувшись до свого хутора, кинувся він до національної праці. Зійшовшись з полковником Ільницьким та його співробітниками, Одайник потонув вповні в організації військових частин. В Наддністрянським куріні (збройна сила «Ямпільської Республіки») був він командиром гарматного відділу. З Армією УНР був інтернований в Польщі, звідки переїхав до Чехословаччини, закінчив університет в 1930 році, і проживав там до закінчення другої світової війни. Тепер перебуває в Америці. Тут треба докладніше згадати про полковника Семена Ільницького та збройні сили «Ямпільської Республіки», що він їх організував. Семен Ільницький народився в селі Кетросах, десь коло року 1883, або може й раніше. Я подаю цей рік народження тому, що в році 1918 він справляв (власне йому справляли) 35-ті уродини. Він закінчив церковно-приходську школу в Кетросах з «похвальним листом», а середню школу (здається, що вона називалася (Сельскохозяйственное Техническое Среднеучебное Заведеніє) в місті Сороки (Бесарабія). Вступив він в російську армію добровольцем і дослужився до ранги підполковника. Був на фронті два рази ранений. На турецько-

му і на румунському. Революція його застала на румунському фронті, де він командував полком, і при розпаді цього фронту, він довів один батальйон аж до села Кетрос і тут його здемобілізував. Полковник Ільницький був людиною дуже інтелігентною, зрівноваженою, спокійних нервів, чесною, справедливою. Був він надзвичайно добрим і відважним вояком. Не любив і не вмів говорити. Його так і називали: ледачий в мові. Був стрункий і високого зросту, мав гарне інтелігентне обличчя. Не пив алкоголю і не кушив. Дуже любив зброю та коней. Постійно ходив із своїм «маузером» при поясі та шаблею. На позиції, звичайно, брав свою карабину в руки і йшов помалу крок за кроком до своїх козаків у першу лінію. Дуже часто вибирав собі там місце, лягав і стріляв до ворога. Козачня його дуже любила. Взагалі був він у руках дуже повільний як і в мові. За свого гарного «срібного» коня більше дбав, як за себе самого. Але як цей кінь його був гарний, так він був і ледачий. Ми часто говорили між собою, що в руках і полковник і його кінь є однакові. Дуже цікаво, що цей кінь робив вражіння, коли на нього дивитися, що він «вогонь», але в дійсності його примусити до бігу було майже неможливо. Інакше він йшов гарним кроком, голову тримав високо, вуха насторчені, був щуплий і мускули на його ногах та шиї так і грали. Полковник Ільницький говорив, що коня цього він держить лише для краси, для параду. Вірним побратимом та найблищим співробітником полковника Ільницького був сотник Іван Кетрос. Сотник Іван Кетрос («учений» військовик, як його звали) народився 1893 року і по закінченні середньої школи студіював політехніку в Петербурзі. З вибухом війни в 1914 році він зголосився добровольцем до російської армії і по закінченні військової школи він був на австрійському фронті з 406 щигровським полком, 102 дивізії.

На австрійському фронті був він два рази ранений. Дослужився до ранги капітана. Брав активну участь в українізації військових частин на фронті і пізніше був покликаний до Києва до вій

сьового комітету. При кінці 1918 року приїхав до села Кетрос, поляг в бою в червні, чи може в липні, 1919 року.

Як я вже вище згадав, національна стихія українського населення на цьому клаптику землі перемогла, але це тоді ще не означало, що небезпека большевицької отрути вже проминула зовсім. Як відомо, вниз по Дністрі, вузьенькою смугою, десь від Великої Кисниці аж ген далеко за Тираспіль, живуть молдавани. Є там багато сіл з чисто молдованським населенням. Ця вузьенька молдованська смуга між Підоймою та приблизно Рибницею розширюється і широким поясом переходить залізничну лінію Жмеринка-Одеса і сягає лінії Балта-Ананіїв і ще далі за неї. Ці села молдаванські жили своїм власним життям. Вони різько відрізнялися від українських сіл своєю ношею, звичаями та інше. Цікаво зазначити, що молдавани майже ніколи не змішувалися з українцями. Подружжя між молдаванами та українцями були дуже рідко, хоч жили вони, ці дві національності, аж до революції зовсім дружньо одні поруч других. Але коли вибухла революція, коли москалі почали поширювати большевизм, то всі молдавани (або майже всі) стали по стороні цього імпортованого нещастя, що між українським населенням не могло знайти собі ґрунту. Вони, молдавани, дали пристановище всім цим бродягам, що цей большевизм поширювали, та іншим різним бандитам і грабіжникам. Що було цього причиною, тяжко сказати. Коли румуни зайняли Басарабію, то багато молдаван (теж і інших) перейшли Дністер і знайшли притулок між своїми братами по лівому боці Дністра. Пізніше говорилося, що всі ці втікачі були виключно асоціальним елементам вже в своїй батьківщині Бесарабії, а прийшовши сюди, вони стали найгарячішими пропагаторами большевизму та взагалі непорядку, бо цей большевизм давав їм змогу грабувати чуже добро. Отже всі такі пройдисвіти, розповсюджувачі розбою та бандитизму, знайшли притулок і помічну руку в цих селах молдованських. Там знайшли притулок і росіяни, що прино-

сили цей большевизм та керували ним. Там були й латиші, найзавзятіші помічники московських большевиків, часом і жиди. Там знаходили притулок різні розбійники та злодії, що мусіли часто міняти місце свого перебування. Там знайшов притулок і можливість зорганізувати свою кінноту Котовський, що пізніше особливо дався в знаки Армії УНР. Там знайшов притулок і бандит Захареску (з Басарабії), що стояв пізніше на чолі банди молдаванських горлорізів і воював проти нас. Сам він мав характер дикого звіра і до своєї банди він приймав лише собі подібних. Це той самий Захареску, що зробив «паціфікацію» в селі Качківці за те, що качківці не вступали в ряди большевицьких банд і не побоялися буржуазії та їхніх «прихвостнів», як він казав. Він спалив тоді декілька хат в Качківці та замордував декількох селян. Про це довідався Криворучко, що стояв тоді з своїми відділами на фронті між Підлісівкою і Дністром, залишив цей відділок фронту і пішов проти Захареску. Напав на його таки у селі Качківці і вирізав, як твердили селяни, майже цілу Захарескову банду, а самого Захареску взяв з собою. Пізніше Захареску був замордований звірським способом. Ми довідалися пізніше, що в Кам'янці над Дністром Криворучко власноручно, після довгого катування, заколов Захареску мов якусь свиню, прив'язав його тіло до величезної колоди і вкинув його в Дністер. Не треба думати, що Криворучко це зробив з якихось мотивів права і справедливості. Він зробив це з причин особистих. Крім того говорилося, що між замордованими була якась особа, близька Криворучкові. Виступ Криворучка проти Захареску ми використали, і в цім порожнім місці просунулись ген далеко наперед і завдали ворогові тяжку поразку коло села Ольфанівки. Ми заняли Велику Кисницю, далі Кам'янку і там ми бачили кремезне тіло Захареску, прив'язане ще до величезної колоди, що його люди витягнули з Дністра. Серед цих молдаванів знайшов теж і для себе притулок відомий цілій Ямпільщині Іван Галабей, бувший «городовою» міста Ямполь,

уродженець села Кетрос, коли його люди хотіли потягнути до відповідальності за його минулі «подвиги». Про Галабея є написано окремо і на окремому місці. Столицею цієї молдаванської землі, де знайшли всі ці люди своє пристановище, була Рибниця на Дністрі (Криворучко) та теж село, чи містечко, Красеньке (Захареску). Котовський перебував деякий час в Лисавтівці на залізничній станції але, пізніше, коли його вигнали звідти, він перейшов до Загніткова, а ще пізніше (ми його і звідти вигнали) до Рибниці до Криворучка. Після програного бою Криворучка з австрійцями, переховувався Криворучко (як пізніше ми довідалися) в селі Підойма та в сусіднім селі Підоймиця. Тут він теж і зректувався перші свої відділи. Були вони в більшості з Підойми та Підоймиці. Були це сильні, рослі, молдавани, що дуже любили горілку і постійно її пили. Майже 75 процент їх було побито в бою у Вільшанці, на Різдво 1918 року, що про нього було вже сказано в першому розділі цих спогадів. Я тут хотівби ще відмітити, що Криворучка можна було задержати по нашій стороні і використати його здібності, що він їх безперечно мав. Після програного бою з австрійцями, всі його відцуралися, і йому не залишалося нічого іншого, як лише йти туди, де його приймали: до молдованів. За це несе вину теж і полковник Ільницький, що відвернувся від Криворучка і не хотів його більше знати. Криворучко був надзвичайно огірчений цим і почувався дуже покривдженим, а тому і горів помстою до всіх, а найбільше до самого полковника Ільницького. Мені здається, що Криворучко щойно пізніше побачив, що вороття йому вже до нас немає.

Іван Криворучко, син селянина з села Качківки, народився десь коло 1890-92 року. По закінченні церковно-приходської школи в Качківці, він відвідував «городское училище» в повітовім місті Ямполі. Вступив в російську армію на початку війни (першої світової) і дослужився до ранги прапорщика. Говорилося про Криворучка, що він ще малим хлопцем відзначався грубою, насильницькою

вдачею. Він завжди вишукував причини до бійок, і, звичайно, ці бійки розпочинав. Мучив усе живе. Одного разу (як люди говорили) він конем проїхав дорогу з Ямполь до Качківки (він денно, зимою і літом, їздив конем до Ямполь до школи) в рекорднім часі, і коротко перед самим селом Качківкою кінч знесилений впаів і згинув. Відомо було також, що він топив псів в річці Яланці, що протікає через село Качківку. Він тримав пса так довго під водою, поки пес не перестав дихати, і мав з цього величезну радість. Був садистом в повному розумінні цього слова. Любив товаришувати з Іваном Галабесом з Кетрос, хоч цей останній був значно старший від Криворучка. Всі ці чутки, що характеризували Криворучка, ширилися між людьми після невдалого бою з австрійцями коло села Качківки та тоді, коли Криворучко стояв на чолі большевицьких банд та грабував населення, наганяв йому страх та чинив йому великі шкоди. Очевидно, треба думати, що вище подана характеристика не може бути об'єктивною, але дуже багато правди в ній таки бути може. Правдою є, що Криворучко був відважним, був «задавакою», був гарної і сильної будови тіла. Він був, безперечно, надзвичайно здібною людиною. Він мав вроджену інтелігенцію. Він дуже часто вмів переглянути ситуацію, що в ній опинився, зорієнтуватися в ній. Я бачив його два рази, коли він приходив до нас на нараду перед боем з австрійцями. Він робив вражіння людини надзвичайно енергійної, розумної та прямої. З другої сторони, ходили чутки, що Криворучко надзвичайно любив красу природи, і тоді він виявляв вдачу «м'якого серця», щирости і т.д. Говорилося, що він дуже любив річку Дністер та цілу околицю Ямполь. І дійсно, Ямпільщина є надзвичайно гарна. Оповідалося, що він часто, щоб полобуватися красою природи, конем своїм їздив з Ямполь до Качківки вздовж дністра вниз аж до місця, де Дністер приймає річку Марківку, потім Марківкою вгору аж до місця, де до Марківки вливається річка Яланець, і останньою вгору до села Качківки. Я не мав нагоди перед ци-

ми подіяями впізнати краси Поділля, а красу Ямпільщини зокрема, але я мав щастя познайомитися з красою цієї землі, будучи вже вояком Армії Української Народньої Республіки, і цю дорогу Криворучкову я теж пройшов і проїхав. Особливо є прекрасна долина Дністра між Могилевом та Ямполем. Течія його там прудка, а коло Яруги прямо дика. В цьому місці високі скелі з лівого боку та не високий беріг з правого боку, що тиснуть води старого Дністра ніби кліщами і примушують їх тримати свій постійний напрям. Наближаючись до Ямполя, течія його стає спокійнішою, повільнішою. Дуже гарний погляд на бистротечний Дністер, коли їхати з Ямполя широким українським шляхом в напрямі на Вільшанку. Зразу за Ямполем, по правій руці видно Дністер мов на долоні. Вода його блищить, мов срібло на сонці. Кругом, куди не глянь, прекрасні, зелені поля. Особливо ці поля гарні, коли кукурудза (або папшоа, як тут населення зве кукурудзу) вже висока, десь в липні. Рівнина, як море, покрита кукурудзою, а внизу, в прекрасній своїй долині, в'ється, мов гадюка яка, старий дід Дністер. Яка надзвичайна шкода, що Дністер ще не знайшов свого Гоголя!! Коли за Ямполем звернути з головного шляху на право і слідкувати води Дністра та наближаючись до села Цикінівки (проти міста Сороки), тоді видніється на правому березі, під самим місгом Сороки, стара турецька твердиня, над самою водою Дністра. Збудована вона з каміння, висока, кругла, сумна, мов зажурена, що слава її і сила вже давно минула. Лише сови в ній гніздяться та викрикують ночами своє загадково-таємниче «у-у-у-у». А далі, коли рухатися по течії, поминувши деякі села та присілки, тоді видніється, як прекрасна річка Марківка поважно несе свої води в дарунок, чи як данину яку, старому, строгому Дністрові. В цьому місці ці дві річки, мов би сестри обнялися. О, земле прекрасна! Як багато спогадів про тебе залишилося! Чи впізнав би я тепер тебе?!

Про дальшу долю Криворучка я довідався припадково. Будучи в Києві в 1941 році, я познайомив-

ся там з артисткою (танцюристкою) київського театру Р.К. Пані Р.К. була приятелькою Криворучка. Її син сидів у 1940 році в тюрмі НКВД в Києві і він оповідав, що одного вечера до його камери вкинули якогось чоловіка в уніформі військовій. Це був Криворучко. Коли Криворучко трохи прийшов до себе, він страшно лаявся та викрикував: бандити, звірюки та багато не пристойних слів. Він говорив синові пані Р.К. (вони були знайомі), що перед декількома днями його арештували за те, що він прилюдно «лаяв кацапів», як він сам казав.

При переслуханні його, на запити прокурора, чи слідчого, вважав за образу для себе і взяв з столу прес та вдарив того слідчого по голові і так тяжко його поранив, що той за декілька днів помер. Криворучка після цього тяжко побили і вкинули його до камери, що в ній був син пані Р.К. Далі я довідався від пані Р.К., що по закінченні війни (1920) Криворучко став заступником Котовського, а по смерті останнього, заняв його місце командира Кінного Корпусу. В році 1938 Криворучка призначено на пост командира КОВО (Київська Особлива Військова Округа). Цю посаду міг одержати лише вояк з ранішою генерала. Отже, з цього видно, що Криворучко таки дослужився до ранги генерала. Пізніше трохи появилася в часописі маленька замітка, що Криворучко захворів, і що його відправили в Крим на лікування, де він помер. Говорила пані Р.К., що Криворучко завжди і скрізь казав, що він українець і говорив майже скрізь українською мовою.

Отже, імпортований москалями большевизм на українську землю, не знайшов в ній ґрунту, він знайшов пристановище і допомогу серед, вище згаданих, молдован. Щоб цю отруту знищити, треба було зовсім нових заходів. Після бою з Криворучком на Різдво 1918 року, що скінчився знищенням його відділів, наша військова частина (Марківська сотня) дослівно ганялася по цілій Ямпільщині та поза нею і розганяла та карала большевицькі банди, що все нові й нові приходили з мол-

дованських сіл. Наш провід (полковник Ільницький, сотник Кетрос, М.Л.) дуже скоро переконалися, що знищити ці банди цим способом, як до тепер це практикувалося, прямо неможливо. Для цього потрібно було знищити джерело цього нещастя, базу большевицьких банд, а це означало «йти війною» на молдованські села. Але щоб подібну акцію здійснити, то для цього треба було і свої збройні сили на цілком інші, більше загальніші, рейки переставити. Тому рішено на нараді в Ямполі, в присутності, оскільки я ще пам'ятаю, полковника Ільницького, сотника Кетроса, «батька» М.Л., військовика Карачковського (всі з села Кетрос), далі сотник Лампіга, поручник Датій, здається, були теж брати Балабани з Писарівки, відомий військовик та культурний діяч з Яланця (власне з хутора коло Яланця) Гавриіл Одайник, здається теж поручник Кошук та багато інших, що треба розбудувати військові частини і підпорядкувати їх одній команді. Розбудувати теж адміністративний апарат з осідком в Ямполі, що йому підлягала б уся територія Ямпільщини та поза нею. Назначити військового команданта міста Ямполья, що zarazом мав би бути і командиром місцевої охоронної сотні. Зорганізувати по містах, містечках та і селах (більших) охоронні сотні та призначити повітового військового команданта, що мав би за ці охоронні сотні та порядок на цілому терені відповідати. І так зродилася в перших місяцях 1919 року «Ямпільська Республіка», як ми це тоді жартом називали. Начальником усіх збройних сил призначено полковника Семена Ільницького, котрому надавалося майже диктаторських прав, яких він ніколи не вживав, його заступником та разом начальником штабу сотника Івана Кетроса. Була тоді теж зорганізована і полева жандармерія, що на чолі її був призначений поручник Датій. Військовим командантом міста Ямполья та ямпільської охоронної сотні призначено сотника Лампігу. Тоді теж була розв'язана і наша Марківська сотня, на превеликий жаль нас усіх, що служили в ній від самого початку та вспіли вже не один хрест вогнем пе-

рейти. Нас потішали тоді, пригадую, що ми станемо кадром нових, більших та численніших військових частин. Полковник Ільницький жартом говорив нам: «Наша частина військова називається тепер Наддністрянським Курінем. Що там жаліти за Марківкою? Це ж навіть не є порядна річка, це річечка, це потік! Є небезпека, що вона висохнути може і що тоді? А от Дністер це є ріка могутня, бистра, сильна. Вона не висохне, як і не висохне наша сила! Не тримайтеся малого, треба прямиувати до величі, до сили, що має нашої батьківщині здобути і утримати волю. Ви є будівничі тої волі, і ви маєте бути цим горді!»

Це була напевно найдовша промова полковника Ільницького за ціле його життя і вона тривала майже пів години, поки він її закінчив. Ми були горді! О, ми горді були!! Треба з чистим сумлінням сказати, що всі ми з надзвичайною відвагою кидалися в бої. Ми перемагали ворога, завдяки нашій спритній, досвідченій команді, у всіх боях, того ворога, що мав велику чисельну перевагу над нами, хоч і наші втрати бували великими. Із зміною цею для нас, власне, нічого не мінялося. Ми всі залишалися, як і перед тим було, лише багато людей свіжих влилося до нас та було назву нашої частини змінено на Наддністрянський Курінь. Так повстав Наддністрянський Курінь, що пройшов багатьома славними переможними боями в 1919 році. Курінь, що панував на протязі цілого року майже цілим Поділлям, що для знищення його, були виділені цілі большевицькі військові з'єднання, які програвали кожний бій з нами і втікали, хто куди міг. Пізніше большевики залишили ці терени вповні Наддністрянському Куріневі і появилися знову аж під час свого відступу, літом 1919 року, коли З'єднані Українські Армії тиснули їх від північного заходу. Тоді особливо відзначився Наддністрянський Курінь, нищивши цілковито большевицьке заплілля. Про цей дуже важливий період часу для Наддністрянського Куріня, буде сказано в третьому розділі цих спогадів. Ця наша військова части-

на, ця збройна сила «Ямпільської Республіки», мала тоді теж і свої гармати. Командиром гарматного відділу був призначений поручник Гавриїл Одайник. Командиром кінного відділу був призначений, як оце тепер мені пригадав своїм листом з Америки пор. Г. Одайник, поручник Михайло Коцук, (тепер перебуває в Англії), що пізніше був командиром п'ятої сотні полку Чорних Запорожців (чорношличники).

Ми, «старі козаки» Марківської сотні, творили першу сотню куріня і нашим сотенним був коротко Семен Карачковський. Після його смерті (загинув у бою коло Слобідки) був призначений сотенним нашим Стахурський, що теж не мав щастя довго нами командувати. Він по трьох тижнях командування, поляг у бою коло села Грушки. Після нього було призначено на сотенного Савчинського, що коротко по перебранні командування, через нещасливий випадок, попав до большевицького полону і був розстріляний разом з цигирма козаками-товаришами по зброї. Всіх їх ми знайшли на другий день, коли ми знову обсадили цей терен. Їхні трупи були до не пізнання. Оповідали нам селяни, що большевики їх цілими годинами мучили: різали, кололи, палили. Нашим бунчужним і надалі залишався наш «унтер» Василь. Наш Наддністрянський Курінь складався з піхоти, кінноти, гарматного відділу та польової жандармерії. Крім того йому підлягали всі охоронні сотні. Тяжко мені сьогодні сказати, скільки цей курінь мав людей, але гадаю, що всіх разом з польовою жандармерією і з охоронними сотнями, могло бути коло 2000-3000 людей. Сам курінь нараховував коло 1000-2000 добре, як на той час, озброєних людей. За найліпшу зброю тоді рахували кулемети, а ми їх мали досить.

Після цього вирушено широким фронтом від Дністра аж до залізничної лінії Жмеринка-Одеса просуватися в напрямі південно-східньому (на Одесу) і вичищувати цілий терен від большевицьких банд і щойно так приготувати базу, якої було потрібно для того, щоб «йти війною» на молдован. Бу-

ло все приготоване до цієї акції, але розпочати її в призначений час, не вдалося, бо ворог несподівано вдарив одного ранку на Ямпіль і зайняв його, відкинувши наші відділи на Ямпіль, а пізніше аж під Могилів. Багатьох нас того дня большевики зловили, а в тім числі і автора цих спогадів, сотника Кетроса та багато інших. Всіх коло 40 людей з цілого куріня. Нас посадили в міську тюрму. Було великим нашим щастям, що це не був відділ Криворучка, бо Криворучко всіх нас знав особисто. Ми відбріхувалися тим, що прийшли до Ямпіля на ярмарок (того дня дійсно мав відбутися в Ямполі ярмарок). Крім нас було ще коло 200 людей теж посаджено в тюрму, що дійсно приїхали були на ярмарок. Просиділи ми в тюрмі щось коло 5 днів, і кожного вечера виводили по 8, по 10 чи по 15 чоловік «на суд» і розстрілювали всіх. Багато селян було тоді розстріляно, особливо молодих селян. З наших 40 людей большевики встигли розстріляти 26 осіб, між ними теж молодого козака з Підлісівки, 17 літнього Юрка. Прізвища його я вже не пам'ятаю. Решта нас мала ще два-три дні часу. Але одного ранку ми почули в місті стрілянину, а за тим копита коней на вулиці. Наші відбили Ямпіль і звільнили нас. Яка була наша радість коли ми почули сильний голос «батька» М.Л. в тюрмі: «Гей, хто тут ще живий, виході!» За декілька днів після заняття Ямпіля нашими частинами, ми пішли на фронт, що тягнувся від Дністра аж по Княжево-Крижопіль на залізничній лінії. Наша сотня мала відтинок фронту на Дністрі. Розпочалися завзяті бої з молдованськими полками, як вони себе називали. Були це перший, другий і третій полки, що ними командував Криворучко, далі відділи Захареску та інші. Відгадувалося, що ворог був у значній чисельній перевазі, але в нас був дух і дисципліна. Але так просто вичищувати цю територію від большевицьких банд, воно зовсім не було, як це здавалося. І це наша команда дуже добре знала. Вістки, що до нас з великим запізненням дійшли, про проголошення соборності українських земель (22

січня 1919 р. в Києві), правда, дуже змінили настрій козаків та населення, бо зараз за цим ходили чутки, що галицькі вояки, з бувшими австрійськими старшинами на чолі, йдуть на поміч, і що в Ямпільщину призначена ціла одна дивізія. Очевидно, що це була фантазія бажаючих, щоб воно так було, але всеж таки ця фантазія посилювала нас значно на дусі. Ясно, що доходили чутки і про Галицьку Армію, але ті вістки «товстіли» кожного дня більше і більше, залежно від того, хто і з якою порцією фантазії ці чутки поширював. Треба не забувати, що з відходом австрійців від нас (а вони вже відійшли майже всі протягом грудня 1918 року), наша територія залишилася нічиєю; бо хоч і до Києва вступила Директорія УНР перед Різдом 1918 року, то влада її аж до нас не доходила тоді, як не доходила вона й пізніше. Деся в лютім ми довідалися про війну Української Народної Республіки з Московщиною, але про її перебіг ми не мали жадних певних вісток. Щойно в березні 1919 року ми довідалися, що Київ зайнятий більшовиками, а українське військо було примушене відступати. Далі нам стало відомо, що одна група Армії УНР знаходиться в районі Уманя (пізніше показалося, що це були запорожці), і хоч це було дуже далеко від нас, але всеж таки ми могли розраховувати на їхню поміч. Але що діється на терені між нами і ними, нам не було відомо. Від залізничного шляху ми були зовсім відкриті, а знаючи, що тоді війна відбувалася головню по залізничних шляхах, то можна зрозуміти, що звідти нам повсякчасно грозила небезпека. Отже, треба було не лише створити фронт від Дністра аж до залізниці, але треба було теж і забезпечити своє ліве крило, то є з боку залізниці. Крім того ми мусіли висилати часто розвідчі відділи поза залізницю, в цю порожнечу. Щоб все це виконати і всьому запобігти, нам потрібно було значно більше сил. Звичайно, для охорони нашого лівого крила ми залишали наш другий відділ жандармерії та охоронні сотні в цім терені. Тим часом більшовики, посилівшись значно новими відділами,

просувалися з району Загніткова в напрямі Великої Кисниці, Грушки, через Кетроси аж до Качківки, звідки вони й зробили той несподіваний напад на Ямпіль, що про нього я вже згадував. Був це рейд одного сильного скорого відділу, що про них буде згадано нижче. Ситуація ставала для нас дуже серйозною. Видно було, що тут мається до діла не з якимись окремими місцевими, в даному разі молдованськими бандами, але що тут йде про цілком добре зорганізовану акцію військову, що її ведуть післані москалями політичні та військові большевицькі чинники. Багато появилося москалів та латишів (навіть і жиди були) на провідних місцях і всі директиви, як ми мали змогу нераз ствердити, приходили «згори», з одного центру. Цікаво згадати, що українців в тих большевицьких бандах були лише одиниці, (як ми теж устійнювали), а місцевих українців не було зовсім. Сили большевицькі, що були розсіяні окремими відділами в районі Кам'янка-Рибниця і за нею далі в напрямі Тирасполя, відгадувалося на 6-8 тисяч, в тому числі і Криворучкові три молдованські полки, що нараховували коло 2000-2500 чоловік. Ці дані ми довідувалися від Криворучкових «язиків», що ми їх часто здобували, але в правдивості їх, цих даних, все ж таки треба сумніватися. Треба думати, що стількі їх не було. Що напевно нам було відомим, це було те, що більшовики значно посилілись кіннотою, яка нам особливо справляла багато тяжкостей. Чи це вже були Котовського кінні частини, тяжко сказати. Уже в лютім 1919 р. ці большевицькі сили почали проявляти надзвичайну активність. Вони собі вибрали тактику застрашування та терору, при чім вони це робили в той спосіб, що невеликий, скорий відділ рейдував далеко в наше запілля, несподівано нападав на села та на охоронні сотні, що в цих селах були, грабував село, розстрілював охоронників і зникав. Ця тактика особливо давалася селянам взнаки. Була це «війна нервів». За таких обставин наша команда рішилася за всяку ціну завести порядок і законність на Ямпільщині і поза нею,

забезпечити життя і майно населення, а при цьому безумовно, підпорядкувати себе владі Директорії Української Народньої Республіки, що була (як ми думали) в Києві. Між населенням зроджувалося довіря до місцевої влади. Мало того, населення вважало цю свою місцеву владу не лише охоронцем своїм, але і своїм судом. До Ямполья, та і до окремих охоронних сотень, по містечках та більших селах, де такі охоронні сотні були, почали наспівати різні скарги та жакалення. Були це скарги різного роду, як непорозуміння в сільській раді, сварки селян між собою, образи, різні спори за ріллю і т.д. Ясно, що такі справи не можна було всі полагджувати, але все ж таки якось приходилося мирити. Головна увага влади зверталася на побороювання большевизму, а в першу чергу тих відділів, що тероризували населення своїми несподіваними нападами. Тому, що ці терористичні банди розстрілювали охоронників, то було вирішено, що охоронні сотні не мають формуватися в тих селах, де мешканців мало. Дано наказ, щоб охоронні сотні мали найменше 30 добре озброєних людей. Сотні, що мали менше як 30 людей, мусіли або здемобілізуватися, або позливатися з іншими малими сотнями і стаціонувати разом в одному селі. Крім цього для побороювання цих терористичних банд було, власне, і створено два відділи польової жандармерії, про котрих вже було згадано вище. Перший відділ мав у силі коло 70 чоловік і мав чотири кулемети (люїси), та другий відділ в силі коло 120 чоловік (в тому числі і коло 40 кінників) з чотирма кулеметами (максимами) для піхотинців, і два кулемети (люїси) для кіннотчиків. Жандармерією командував, як вже було згадано, поручник Датій. Перший відділ оперував в околиці Ямполья аж до залізниці, а другий відділ оперував в районі Ольфанівка, Слобідка, Підлісівка, Кетроси, через М'ясківку аж до залізниці (Крижопіль), отже в районі найбільше загроженому. Безперечно, що ані ця наша жандармерія не могла робити чуда, але все ж таки на території «Ямпільської Республіки» запа-

нував був, в певній мірі, спокій. Ми називали цю нашу «Ямпільську Республіку» жартом «республікою з імперіялістичними апетитами», бо її «володіння» переходило далеко поза кордони (у всіх напрямках) Ямпільського повіту. Між іншим цей наш другий відділ жандармерії був перший, що подав нам вістку про якісь «чужі війська» на залізниці, з котрими цей наш відділ мав одногодинну перестрілку, поки вияснилося, що це були запорожці. Було це, здається, ранньої весни. Ця надзвичайно потішуюча вістка неймовірно радістю нас огорнула. Ми в цій вістці бачили кінець всього неприємного, кінець большевизму, кінець терору. Ми уявляли вже собі сильну, могутчу Українську Народну Республіку, а наш «унтер» Василь казав: «Тепер ми здобудемо всіх молдован і підемо далі на Одесу та обсадимо її, бо там якісь греки, хангузи та якась інша шантрапа загніздилася!» Але цієї радості не поділяла наша команда, і ми щойно значно пізніше довідалися, яка була цьому причина. При цій нагоді, при зустрічі з запорожцями, ми влилися в Армію Української Народньої Республіки, і наша команда веліла дальше продовжувати наш наступ в напрямку молдован, на большевицьку базу. Тому, що нам вже з боку залізниці не грозила жадна небезпека, ми кинули всі свої сили на фронт проти Криворучка та його спільників. Фронт від Дністра аж по залізницю мав коло 60 верстов, і на цьому фронті було зосереджено коло трьох тисяч козаків, не рахуючи нашу жандармерію та деякі охоронні сотні, що залишалися в резерві. Але большевики показалися сильнішими, як ми гадали. Ми просунулися з малими перестрілками аж до кордонів» молдованських, але за цією лінією ми натрапили на сильну оборону. Ми були примушені зупинитися. Ворогові вдалося перебрати ініціативу в свої руки і зосередженими силами провести протинаступ на наше праве крило (була це наша марківська сотня) над самим Дністром. Цей протинаступ був переведений з такою несподіваною силою, що наше праве крило, при великих втратах, було зовсім відкинене назад.

Однак використати цього ворога не міг, бо румуни, з другого боку Дністра, почали обстрілювати большевиків і примусили їх відсунути від Дністра. Така поведінка румунів була незрозумілою нам і вона дуже нас здивувала, але вона дала нам змогу зорієнтуватися в ситуації і поставитися знову проти большевиків, при чім ми пробували приблизитися до Дністра, щоб побачити, як будуть поводитися супроти нас. Все було спокійно. Ми просувалися далі по Дністрі, але румуни дивилися на нас і не виявляли супроти нас ніякого ворожого наміру. Вони стали нашими мовчазними «кальянтами», щож ми в пізнішому дуже часто використовували. Перескупчившись, після цього тимчасового нашого неуспіху, ми повели наступ далі вздовж Дністра. З лівого крила нашого фронту доходили до нас радісні вістки. Вони повідомляли нас про успішний наступ наших відділів в напрямі Верейка, Вільшанка, Дмитрашівка і що наші передні сторожі вже на підступах до села Студене, це вже в «землі молдованській», хоч Кукули залишилися з боку і були ще обсаджені большевицькими відділами, що, як виявилось пізніше, були дуже сильні. Це творило нашому лівому крилу небезпеку удару з боку. Щоб цьому запобігти, команда наша рішила скорим темпом наступати на Кам'янку, і зайняти її не по Дністрі, а вздовж шляху і цим способом замкнути большевицькі відділи в коліні Дністра, а з Кам'янки загрожувати (зв'язувати) большевицькі відділи, що знаходилися в районі Писарівки (коло Кодими), Загнітків, Рашків. Крім того було виділено з нашої групи один відділ силою коло 40 чоловік піхоти на возах та коло 20 кіннотчиків. Оба ці відділи під командою мого брата сотника Івана Кетроса, вислано в напрямі на Загнітків з завданням обсадити його і подати помічну руку нашим відділам, що мали прямувати теж до Загніткова з Дмитрашівки-Студене (наше ліве крило). Ми рухалися дуже скорим темпом і в ранніх годинах ми так несподівано напали на ворога, що захопили Загнітків без одного вистрілу. Ми захопили майже всю ворожу залого цю-

го міста, що ще спала спокійним сном. Ворог уважав, що ми находимося на 50-60 верств від Загніткова, як говорив це нам їхній командир, лотиш, що себе počував і видавав за росіянина, і якого ми взяли в полон. Там, у Загніткові, був, здається, і якийсь вищий командний пункт, бо ми там дістали багато різних документів у свої руки, що показували звідки ці большевицькі банди діставали свої директиви. Це йшло з якогось одного центру, що я вже його сьогодні не пригадую. Ми здобули там дуже багато рушниць, набоїв, декілька кулеметів (максими), що частину їх ми пізніше мусіли кинути в Дністер, бо не можна було всіх взяти з собою при відступі нашім на Ямпіль. Ми здобули багато харчів та багато одягу, що його для большевиків пошили з мішків місцеві майстерні (переважно жидівські). Цей одяг ми забрали з собою. Ми взяли в полон більше сорока большевиків. Але зв'язку з відділами нашими, що мали просуватися від Дмитрашівки-Студене, ми не установили. Навляки, при спробі під'їзду нашої сторожі до села Студене, ця сторожа наткнулася на сильний ворожий спротив. Ми залишилися в Загніткові, але на другий день ворог почав проти нас сильний наступ з напрямку Студене та особливо сильний наступ з напрямку Кодима, згл., Писарівки. Ми були змушені залишити Загнітків і відходити в напрямі Дністра і по малій перестрілці з ворожим відділом в Рашкові, ми це містечко захопили та нав'язали зв'язок з нашими відділами, що були в Кам'янці. Ми були зовсім відрізані від нашого лівого крила і не знали, що на лівому крилі діється. Другого дня ворог почав наступати проти нас з боку села Студене, а ті ворожі відділи, що були замкнені в коліні Дністра, виявляли велику активність, і їм вдалося деякі наші відділи витиснути аж в околицю Підойма-Підоймища. Треба було скоро рішатися, що нам робити. Часу було дуже мало. Наспіли неперевірені вістки, що наші відділи на лівому крилі, по тяжкім бою за село Студене, з великими втратами мусіли відійти назад до Дмитрашівки і поза неї. Це стало-

ся тому, що ворог, несподівано для наших відділів, дістав підсилення з району Кодима-Писарівка. Але головною причиною відступу був ворожий удар з боку, який зробили большевицькі частини, що стояли в Кукулах. Далі ця наша група мусіла була відійти аж по М'ясківку, переслідувана ворогом, що заняв Піщанку, Гарячківку і був вже на підступах під саму М'ясківку. М'ясківці вже не грозила небезпека, бо в районі Вапнярки були Запорожці. Найцікавіше в цілій цій історії є те, що в Попелюхах та в околиці Попелюх стояли Запорожці, які знали, що діється всього три-чотири верстви від них, і знали, в якій скрутній ситуації знаходилися наші відділи, але на поміч нам не прийшли. Большевицькі відділи «під самим носом» Запорожців переслідували наших, але запорожці ані оком не моргнули. Цього ми ніяк не могли вяснити. Така поведінка запорожців дуже обурила нас. На ґрунті цього, пізніше, коли ми були стягнуті в район Вапнярки, приходило до багатьох непорозумінь між нами та запорожцями. Ми не могли цей «нейтралітет» запорожцям простити. Дуже можливо, що і це було причиною, чому наша команда нас виділила від Запорожців, коли вони відходили вздовж залізниці в напрямі на Одесу (Тираспіль).

Для нас над Дністром створилася дуже прикра ситуація, бо це означало, що ворог зайшов яких 50-60 верстов у наше заплілля. Вечером ми почали відступ вузьким коридором між ворожими відділами, що одні наступали зі сходу, та другі відділи, що наступали на нас з коліна Дністра. Але і у відступі ми показалися дуже спритними, бо за одну ніч ми осягнули Велику Кисницю. Але як неприємно були заскочені, коли стало нам відомо, що Ольфанівка обсаджена большевиками! Отже, дорога наша в напрямі Ямполья була перегята. Ми перебули цілий день у Великій Кисниці і цілий цей день був виповнений роз'їздами на всі боки, щоб устійнити порожнє місце, або найслабше місце ворога. Пізнього вечора ми залишили місце нашого перебування і рушили польовими дорогами між селами Ольфанів-

кою та Слобідкою в напрямі Ямполья. Ми рухалися надзвичайно обережно, із сильною боковою сторожею в напрямі села Ольфанівки, де, як нам було відомо, мали бути сильні большевицькі відділи. Ми перейшли річку Марківку у трьох-чотирох кілометрах на схід від села Ольфанівки. Могла бути 12, а може і година ночі, коли ми почули сильну кулеметну стрілянину з боку Ольфанівки. Як ми дуже скоро могли устійнити, це несподівано напад на ворога наш відділ жандармерії з охоронною сотнею з Підлісівки. Ця сотня, як пригадую собі, мала щось коло 40 чоловік і була дуже добре озброєна. Вона мала аж три кулемети, що, як на той час, було першорядне озброєння. Зразу ж було виділено з нашої групи один відділ і післано проти ворога з боку. Решта наших відділів посувалася далі. Цікаво додати, що большевики були поінформовані про наш рух з Великої Кисниці і відповідно забезпечилися. Вони зустріли наш відділ, що спішив нашої жандармерії на поміч, сильним вогнем, але на два боки вони не були в силі боротися і потерпіли повну поразку. Недобитки їхні втекли в напрямі Великої Кисниці.

За дуже короткий час наша ситуація настільки вяснилася, що можна було вже знову говорити про якийсь суцільний фронт. Теж і доля нашого лівого крила стала нам зовсім ясна. По успішнім просуванні через Дмитрашівку на Студене, із східнього напрямку (від залізничної лінії) ворог несподівано вдарив з чисельною перевагою на наші відділи і такі дуже їх поторошив та відкинув їх аж за річку Марківку. Поява большевицьких відділів по залізничній лінії в цій околиці була для нас загадка, бо, як вже було згадано, залізничний шлях та взагалі район Княжево-Жабокрич-Попелюхи були опановані Запорожцями. Але ми тоді мали ще й іншу несподіванку. Донеслися до нас вистки (які дуже скоро підтвердилися), що большевики перейшли між Жмеринкою й Вапняркою залізничну лінію і знаходяться під Могилевом. Це була дуже не-

радісна вістка для нас. Наша команда почала стягувати відділи з фронту, що проходив приблизно по лінії Ольфанівка-Слобідка-Підлісівка-Кетроси-Вереска-М'ясківка-Княжево, і почала їх скупчувати в районі Вапнярки, де були Запорожці. Там простояли ми нечинно декілька днів, маючи зв'язок з Ямполем. Між нами ширилися чутки, що ми тепер є частиною запорожців і що ми залишимося при них. Це нас не дуже тішило, бо в запорожцях, власне, ми були розчаровані. Ми уявляли собі частини Армії Української Народньої Республіки, що нею були й запорожці цілком інакше. Ми надіялися від запорожців багато більше, ніж вони своїм побутом в цьому районі вчинили. Одного дня одержали ми з Ямпольської вістки, що большевики заняли Могилів та рухаються в напрямі на Ямпіль, і що наша польова жандармерія та деякі охоронні сотні ведуть з ними бої в околиці Яруги (між Ямполем та Могилевом). Це означало, що ми мусіли б на два фронти воювати, бо большевики були теж і з другого боку: на лінії Велика Кисниця-Грушка - Вільшанка-Гарячківка і аж до залізничної лінії. Що було за залізничною лінією, нам відомо не було. Тому і чутки, що ми залишимося разом з запорожцями, нас, до деякої міри, потішили, бо вони посилили нас на душі, ми були певні своєї сили, ми почували безпеку за собою хоч воно в дійсності зовсім так не було. Ми замітили пізніше, що запорожці рухаються вздовж залізничної лінії в напрямі Одеси, з чого ми надзвичайно дивувалися. Ми розуміли цей рух запорожців, як втечу перед большевиками, що посувалися з напрямку від Могилева. Нашому проводові були відомі причини, чому запорожці появилися в цьому районі, і щойно тоді ми зрозуміли, чому наш провід не поділяв нашу радість з приходу запорожців сюди. Нашому проводові було відомо, що запорожці були відрізані від інших частин Армії УНР і були сюди притиснуті ворогом.

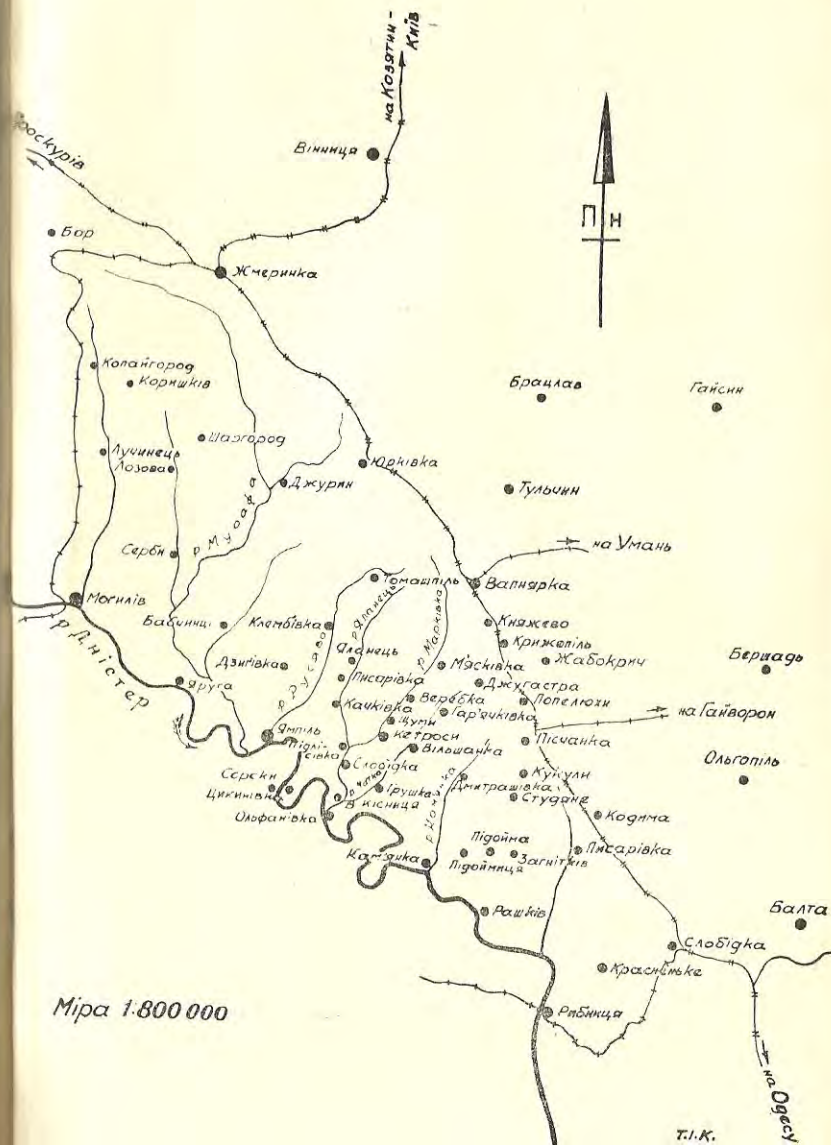
Маленьку частину наших сил полковник Ільницький залишив при запорожцях і вони відійшли з ними в напрямі Одеси. Другу частину полковник

Ільницький вислав (тих, що були з недалеких сіл) по домах, третя частина, значно менша, бо лише може 160 чоловік піхоти та коло 40 кінників, що між ними був і автор цих спогадів, під командуванням самого полковника Ільницького та в супроводі всіх його старшин-співробітників, вирушили в північно-західному напрямі.

І так ми розійшлися з частинами регулярної Армії УНР і стали знову партизанами-повстанцями. Як я вже згадав, ми, козаки, були сильно розчаровані запорожцями. Ми, що звикли були постійно перебувати в русі, постійно перебувати в перестрілках та боях з ворогом, постійно виказувати активність, ініціативу, ми спостерігали в запорожцях якусь заспаність, якусь лінивість. Багато козаків ходило вулицями міст та містечок у широких шараварах різних кольорів, у фантастичних жупанах та «папах» і нічого не робили. Ліниво рухались, ліниво жили та горілку пили. І це робилося в той час, коли наші охоронні сотні, наші бойові відділи, наші відділи польової жандармерії розпучливо боронились, з надзвичайною відвагою билися з переважаючими силами ворога, що тиснув нас, власне, зі всіх сторін. Я добре пригадую, коли одного разу на нараді старшин наших (радилися про те, чи тут залишатися) мій брат сотник Іван Кетрос обурений сказав на адресу запорожців: «Це не військо, це артисти, що приготувалися виступати на сцену!» І воно дійсно так виглядало. Ми, козаки, ніяк не могли помиритися з тим, що запорожці відходять на Одесу, замість цього, щоб іти з нами на ворога. Ми ще кричали за ними: «Втікайте скоро, щоб вас ворог не дігнав!» Ясно, що нам, козакам, не було тоді відомо, з яких мотивів вони зробили цей крок. Ми посуджували цей вчинок після своєї думки, а думка наша, ясно, не могла бути такого широкого масштабу, щоб це рішення запорожців збагнути. Але все ж таки нам здавалося, що між запорожцями є дуже багато людей «лишніх», людей, що воювати не збираються, але виставляють лише на світло

Боже українську минулість в шараварах, жупанах та «папах». Ми і у провідників наших помічали певного роду розчарування запорожцями, а особливо останніми подіями. Вже той факт, що провід наш не затримав нас при регулярних частинах Армії УНР, а виділив нас і сказав нам прямо, що ми йдемо в невідоме, що ми йдемо бити ворога, де б він не був, і як би він сильний не був, підтверджувало що нашу думку. Ми йшли в партизанку. Отже, наше посилення на душі запорожцями дуже скоро розвіялося, і нічого в нас від них не залишилося, якщо не рахувати те, що багато з наших козаків понадеягли на себе широкі шаравари різних кольорів, а найбільше червоних, синіх та жовтих, зелені та іншого кольору, жупани та «папахи» з різного кольору шліками. До того всього брили ще волосся на голові та залишали «оселедці». Наші відділи під час походу виглядали, як поле вкрите польовим маком. Ми сміялися, що це добре маскування перед ворогом. Але ми ще більше перебрали від запорожців: ми навчилися від них ще декількох українських пісень, чим ми збільшили наш дотеперішній репертуар, що складався з трьох пісень, що їх нас навчив наш козак Цурук. Він називався, власне, Іван Гаврилецький і походив з Буковини, але, що він замість назад, казав до нас попов до нас попов тоді, я вже не пригадую. Ці три наші пісні були: «Іхав козак на війноньку», «Ой, на горі, на горі чабан вівці зганяє» та «Копав, копав криниченьку». Але найважливіше, що ми від запорожців навчилися, це була пісня «Яблочко»!! Це була пісня, що не знати її в той час, покладалося за «відсталість культурну». Цю пісню співали тоді на всіх теренах бувшої Росії. Її співали всі народи від Дністра по Камчатку, від Північного моря до Кавказу. Її співали військові, її співали цивільні, її співали в містах, її співали в селах, і всіх найглухіших. Кожний до мельодії цієї пісні вставляв слова, що вони йому відповідали. І треба зазначити, що на Поділлі цю пісню, це «дорогоцінне зерно», ми розповсюдили.

Запахло ранньою весною, пробуджувалася запашна земля українська, вкриваючи зеленим килимом, цвіли садки. Міг бути квітень 1919 року, коли ми залишили район Вапнярки і вирушили в дорогу, через знайомі вже нам села, між знайомі нам люди. Ми прямували в нашу «Ямпільську Республіку», з думкою пробиватися пізніше до Армії Української Народньої Республіки, що мала знаходитися тоді десь в районі Кам'янця Подільського та Проскурова.